THE BOOK WAS DRENCHED

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 118.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY SRÎ VALLABHÂCHÂRYA,
With the Commentary called Bhâshya Prakâśa,
By Goswâmi Śrî Purushottamjee Mahâraj.
EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.
Fasciculus VIII.

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
, Chowkhambâ Sanskrit Book Depôt.
ited at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	[illegible]
गोलप्रकाशः	२	८	[illegible]
गंगालहरी	०	१	[illegible]
गुरुसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
त	०	१	०
त	०	१	६
द	०	८	०
ध	०	१	६
ध	०	२	०
ध	०	२	०
नै	४	०	०
प	०	१	०
	०	२	०
	०	२	०
	०	१	०
	०	४	०
	१	८	०
	२	०	०
	०	४	०
	४	०	०
	०	२	०
	१	०	०
	०	१	६
	०	१	०
	०	१	६
	१	८	०
	०	१	०
	०	१	०
	१	०	०
	०	८	०
	०	६	०
	१	०	०
	२	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
क्षेत्रकौमुदी	०	६	०
क्षेत्रसंहिता	२	०	०

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

भागवतमते कश्चिदंशं निराकरोति ।

ते च चतुर्व्यूहोत्पत्तिं वदन्ति । वासुदेवात् सङ्कर्षणस्तस्मात् प्रद्युम्नस्तस्मादनिरुद्ध इति । तत्रैषामीश्वरत्वं सर्वेषामुत सङ्कर्षणस्य जीवत्वम् । अन्यान्यत्वम् ।

शिवागमैकदेशदूषणपरामुक्त्वा केवलेश्वरनिमित्तत्ववादिहिरण्यगर्भोक्तयोगस्मृतिमात्रनिराकरणपरामित्याह । तदसङ्गतम् । केषाञ्चिदाचाराणां शैवपुराणाविरुद्धत्वेऽपि पूर्वोपदर्शिताचाराणां विरुद्धत्वेनाप्रामाण्यादिति ।

भिक्षुस्तु सांख्याद्युक्तेन विरोधितर्केणानुकूलतर्काभावेनश्रुतिप्रवृत्तेः प्राग्व्याप्तिग्रहाभावेन केवलानुमानैरीश्वरसाधनं निराकर्त्तुमिदमधिकरणमासमाप्त्येकमित्याह ॥ ४१ ॥ ७ ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * भागवतेत्यादि * । ननु श्रुत्यविरुद्धा स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः । पञ्चरात्रे च परमात्मा वासुदेव एव जगत उपादानं निमित्तं चोच्यते । योगश्च तत्प्राप्त्युपाय उपदिश्यते । अभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्भगवन्तं वासुदेवमाराध्य क्षीणक्लेशस्तमेव प्रतिपद्यत इति । अयं च सर्वोऽपि प्रपञ्चः श्रुतिप्रसिद्ध एवेति कुतो निराकरणमित्याशङ्कायां तमंशं स्फुटीकुर्वन्ति । * ते चेत्यादि * । * चतुर्व्यूहोत्पत्तिमिति * चतुर्भ्यो व्यूहेभ्य उत्पत्तिम् । तथाचाऽयमंशो निराकार्य इत्यर्थः । नन्वेकोऽहं बहु स्यामिति, स एकधा भवतीत्यादिश्रुतावेकस्यानेकव्यूहता । तस्माद्वा एतस्मादित्यादौ क्रमसृष्टिश्च श्राविततेति किमत्र विसंवादस्थानमित्यत आहुः । * तत्रेत्यादि * । * अन्यान्यत्वमिति * अन्ययोः प्रद्युम्नानिरुद्धयोरन्यत्वं जडत्वम् । तथाच श्रुतौ यत्रानेकव्यूहतोक्ता, न तत्रोच्चनीचत्वम् । यत्रोच्चनीचत्वं बोधितम्, तत्र नानेकव्यूहता । इह तु साम्यमुच्चनीचत्वं चोच्यते । अथवा । यत्रानेकव्यूहता तत्र नोत्पत्तिर्यत्रोत्पत्तिर्न तत्र सा । अत्र तूभयमेकत्रेति विसंवादस्थानमित्यर्थः । नन्वासीनो दूरं व्रजतीत्यादौ विरुद्धधर्माभ-

उत्पत्तिपक्षे जीवस्योत्पत्तिर्न सम्भवति । तथा सति पूर्ववत् सर्वनाशः स्यात् ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

कर्तुः सङ्कर्षणसंज्ञकाज्जीवात् प्रद्युम्नसंज्ञकं मन उत्पद्यते इति । तल्लोके न सिद्धम् । न हि कुलालाद्दण्ड उत्पद्यत इति । चकारादग्रिमस्य निराकरणम् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

यत्त्वस्य ब्रह्मणि सिद्धत्वाद्, अजायमानो बहुधा विजायत इति श्रुत्यानेकव्यूहतायामप्युत्पत्तेः श्रावणाच्च नात्रापि श्रुतिविरोध इत्यत आहुः । * उत्पत्तीत्यादि * । न जायते न म्रियते वा विपश्चिदिति श्रुत्या जीवस्य तदुभयनिषेधादुत्पत्त्यङ्गीकारे च तस्यानित्यतायां मोक्षाभावः । कार्यस्य कारणे लयप्रसङ्गात् । ततो मोक्षशास्त्रवैफल्यं च स्यात् । ब्रह्मवद् विरुद्धधर्माधारत्वस्य जीवे श्रुत्या अनुक्तत्वात् । व्युच्चरणं तु नोत्पत्तिः, किन्तु विभागमात्रमतो न दोषः । नच तस्य तन्त्रस्य भगवत्प्रणीतत्वादस्मिन्नप्यंशे कथं विरोध इति शङ्क्यम् । कौर्मे चतुर्दशाध्याये गौतमशप्तानां मुनीनामर्थे 'तस्माद्वै वेदबाह्यानां रक्षणार्थाय पापिनाम् । विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज । एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा । चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः । कापालं लागुडं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् । पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथाऽन्यानि सहस्रशः' इति । साम्बपुराणे च । 'पाञ्चरात्रं भागवतं तन्त्रं वैखानसाभिधम् । वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवानि'ति वाक्यात्तावतोंऽशस्य बुद्धिपूर्वकमेव तत्र स्थापनात् । अतो न कश्चिद्दोषः ॥ ४२ ॥

नच कर्तुः करणम् ॥ * अग्रिमस्येति * अहङ्कारस्य । अत्रापि लोकश्रुत्योर्विरोध एव दोषः । स्फुटमन्यत् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ पक्षान्तरं प्रतिक्षिपतीत्या-

अथ सर्वे परमेश्वरा विज्ञानादिमन्त इति तथा सति तदप्रतिषेधः । ईश्वराणामप्रतिषेधः । अनेकेश्वरत्वं च न युक्तमित्यर्थः। वस्तुतस्तु स्वातन्त्र्यमेव दोषः ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

बहुकल्पनया वेदनिन्दया च विप्रतिषेधः ।
चकाराद् वेदप्रक्रियाविरोधः ॥ ४५ ॥

इति श्रीवेदव्यासविष्णुस्वामिमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

ह्नुः । * अथेत्यादि * । * विज्ञानादिमन्त इति * विज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजःप्रभृतिपारमेश्वरधर्मान्विताः । अप्रतिषेधः * अनियमनम् । शेषं स्फुटम् ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ * बहुकल्पनयेत्यादि * प्रद्युम्नाख्यं मनोऽनिरुद्धोऽहङ्कार इति करणत्वमहङ्कारत्वं चाभिधाय सर्व एते वासुदेवा आत्मान एवेति परमेश्वरत्वादिकल्पनया, शाण्डिल्यश्चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा इदं शास्त्रमधीतवानित्यादिरूपया वेदनिन्दया च स्वोक्तविरोधो वेदविरोधश्चेत्यर्थः । * वेदप्रक्रियाविरोध इति * तप्तचक्रादिधारणरूपसाधनप्रकारविरोधः ।

एवञ्च मोक्षधर्मे नरनारायणीये 'सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै । सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते । हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः । अपान्तरतमश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते । प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन । उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः । ऊचिवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवम् । पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् । सर्वेष्वपि नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु द-

श्यते । यथागमं यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभुः । नचैनमेवं जानन्ति तमोभूता विशांपते । तमेव शास्त्रकर्त्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः । निष्ठां नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति वचो मम । निःसंशयेषु धर्मेषु नित्यं संवसते हरिः । ससंशये तु भगवान्नाऽध्याऽऽवसति माधवः । पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप । एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै । सांख्यं च योगश्च सनातनं वै वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन् । सर्वैः समस्तैर्ऋषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदं पुराणमि'ति सर्वेषां भगवत्परत्वं वदतां पञ्चरात्रविदां भगवत्प्राप्तिं च वदताम् । 'सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिरिति च वदतामपि वाक्यानां न विरोधः ।

'अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोंऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः । जैमिनीये चे'ति पराशरोपपुराणीयवाक्योक्तस्य श्रुतिविरुद्धांशस्य कौर्मादिवाक्योक्तस्य विमोहनांशस्य च दूषणमुखेनात्र स्फुटीकरणात् । बहुषु भाष्येष्वेवं व्याख्यानदर्शनेन प्राचीनवृत्तिष्वप्येतादृशव्याख्यानानुमानात् । तेनात्रेदं निष्पन्नम् । सांख्ये हि प्रकृतिपुरुषपर्यन्तता निरीश्वरता च श्रुतिविरुद्धा । सेश्वरसांख्ये च तदैश्वर्यस्य प्रधानाधीनता केवलनिमित्तता । तथैव योगेऽपि । तदननुसन्धाय तत्र प्रवृत्तानां जीवन्मुक्ताभवनोत्तरमपि पातः । तयोर्भगवन्निष्ठताया अज्ञानात् । तदत्रैवोक्तं, नचैनमित्यर्द्धेन । दशमस्कन्धे च 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः । आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रय'इति । तयोर्भगवत्परत्वज्ञाने तु देवहूतिवत्कृतार्थता । तदप्युक्तं द्वितीयस्कन्धे । जज्ञे च कर्दमगृहे द्विजदेवहूत्यां स्त्रिभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे । ऊचे ययाऽऽत्मशमलं गुणसङ्गपङ्कमस्मिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेद'इति । एवं पाशुपतेऽपि साधनादिकं पशुपतेः परत्वं च श्रुतिविरुद्धम् । तन्मयाऽत्र प्रागेवान्तस्तद्धर्माद्यधिकरणेषु व्युत्पादितं, प्रहस्ते च प्रपञ्चितम् । अतस्तावन्मात्रपरतायां पूर्ववत् पातः । भगवदङ्घ्र्यनादरणात् । 'त्वामेवाऽन्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् । बह्वाचार्यविभेदेन भगवन् समुपासते'इत्यक्रूरोक्तरीत्या भगवत्परत्वज्ञाने तु क्रमान्मुक्तिः ।

तदप्युक्तं ब्रह्मपुराणे समाप्तिदशायां विष्णुमायानुकीर्त्तनाध्याये व्यासेन 'अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते । कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनान्तरात्मना । तेन तस्य भवेद्भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः । स करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः। तुष्टे हुताशने तद्वद्भक्तिर्भवति भास्करे । पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः । प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः । सेवां करोति विधिवत् स तु शम्भोः प्रयत्नतः । तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे । सम्पूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् । ततो भुक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमा'इति । एवं पञ्चरात्रेऽपि यो विरुद्धांशस्तदनुसन्धाने विमोहकत्वान्न मुक्तिः । तदनुसन्धाय तदंशत्यागे तु तदुक्तसाधनपाकेन साक्षादेव मुक्तिः । पञ्चरात्रविद इति मोक्षधर्मीयवाक्यात् । अतो न कस्यापि वाक्यस्यास्मिन् प्रकारे विरोध इति सर्वं सुस्थम् ।

रामानुजाचार्यास्तु—आद्यं सूत्रद्वयं पूर्वपक्षसूत्रत्वेनाभिधाय, विज्ञानादीति सूत्रद्वयं सिद्धान्तीयत्वेनाभिधायैवं व्याचक्रुः । वाशब्दः पक्षविपरिवर्त्तनार्थः । विज्ञानं चादि चेति विज्ञानादि परं ब्रह्म । सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां परब्रह्मभावे परब्रह्मरूपत्वाङ्गीकारे तदप्रतिषेधः । पञ्चरात्रप्रामाण्याप्रतिषेधः । विप्रतिषेधात् । अस्मिन्नपि तन्त्रे जीवोत्पत्तेर्विशेषेण प्रतिषेधाच्च नास्याप्रामाण्यमिति । एवं व्याख्याने प्रमाणत्वेन पञ्चरात्रस्थवाक्यान्यप्युदाजह्रुः । शाण्डिल्यावस्थासम्बन्धिनीं निन्दां च, न हि निन्दान्यायेनानुदितहोमनिन्दावत् पञ्चरात्रप्रशंसातात्पर्यकामुचुः ।

मध्वाचार्यास्त्वेतत्सूत्रचतुष्टयं शाक्तमतनिराकरणार्थत्वेनाङ्गीचक्रुः । तथाचात्र वेदाविरुद्धानां स्मृतीनामप्रामाण्यान्न ताभिः स्वतः किञ्चित् फलं सिद्धम् ॥ ४५ ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

श्रुतिवाक्येषु परस्परविरोधः परिह्रियते विप्रतिषेधपरिहाराय । मीमांसायास्तदर्थं प्रवृत्तत्वात् । शक्त्यविरोधाभ्याम् । तथाच ब्रह्मवादे जडजीवयोर्विरुद्धांशनिराकरणाय तृतीयपादारम्भः ।

द्विविधा हि वेदान्ते सृष्टिः । भूतभौतिकं सर्वं ब्रह्मण एव

न वियदश्रुतेः ॥ तृतीयपादं व्याचिख्यासवस्तत्प्रयोजनं सङ्गतिं चाहुः । * श्रुतीत्यादि * । द्वितीयपादे श्रुतिविरुद्धस्मृतिनिराकरणेन तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वख्यापनात् तासामेव प्रमेयविरोधो, न श्रुतेः स इत्येवं प्रमेयाविरोधः स्थापितः । तृतीये पादे श्रुतिवाक्येषु परस्परविरोधः परिह्रियते विप्रतिषेधपरिहाराय । विरोधकृतो यः प्रामाण्यप्रतिषेधस्तन्निवृत्तये । नचानावश्यकत्वं शङ्क्यम् । मीमांसायास्तदर्थे प्रवृत्तत्वात् । शक्त्यविरोधाभ्याम् । यदा हि लोकानां मौढ्यकृतसन्देहशावदू वेदार्थावगमसामर्थ्याभाव आचार्येण दृष्टस्तदा वेदार्थभूतस्य ब्रह्मणः सामर्थ्यं वेदवाक्यानां परस्परविरोधाभावं च स्वयमाकलय्य ताभ्यां कृत्वा प्रमेयाविरोधार्थमीमांसां प्रवर्त्तितवानिति । नच प्रथमपाद एवाविरोधस्य विचारितत्वादस्य गतार्थत्वं शङ्क्यम् । यथा तत्र शक्त्याविरोधाभ्यां ब्रह्मणि विरुद्धांशं परिहृतवांस्तथा च * तेन प्रकारेणैव । चोवधारणे । ब्रह्मवादे * सर्वं ब्रह्मेति वादे जडानां जीवानां च ब्रह्मत्वाज्जडजीवयोः सम्बन्धी यो विरुद्धांशस्तन्निराकरणाय तृतीयपादारम्भ इत्येवं सार्थक्यात् । तथाचेदं पादस्य प्रयोजनम् । प्रासङ्गिकं पूर्वपादे परिहृत्य पुनः प्रस्तुतस्य श्रुत्यविरोधस्यैव विचारादवसरः सङ्गतिरित्यर्थः । ननु यद्यपि ब्रह्मवादे जडजीवयोर्ब्रह्मत्वं तथापि गौणमुख्यभावस्त्वसन्दिग्धः, पूर्वं तथा निर्णीतत्वात् । अतो मुख्यविचारमतिहाय किमित्येष आरभ्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * द्विविधेत्यादि * । तथाच जन्माद्यधिकरण-

विस्फुलिङ्गन्यायेनैका। अपरा वियदादिक्रमेण। सा चानामरूपात्मना नामरूपत्ववत्त्वेनाभिव्यक्तिः। सजडस्यैव कार्यत्वात् तस्य जीवस्य त्वंशत्वेनैव न नामरूपसम्बन्धः।

अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः।
नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा॥

तत्र क्रमसृष्टौ सन्देहः। छान्दोग्ये हि, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत तत् तेजोऽसृजतेति तेजो-

---

विषयपरिशोधार्थ एवायं प्रपञ्च इति नास्य गौणत्वमित्यर्थः। एकः, अपर इति पुँल्लिङ्गपाठे तु प्रकारो विशेष्यत्वेन व्याख्येयः। प्रातिपदिकस्थायाः सुपां लुगुच्यत इति महाभाष्यादौ विभक्तिपदाध्याहारेण योजनया प्राचीनशैल्यास्तथात्वावगमात्। ननु सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे सृष्टिरेवासङ्गता। तस्या उत्पत्तिरूपत्वात्। ब्रह्मणश्चाजत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः। * सा चेत्यादि *। * न नामरूपसम्बन्ध इति * न प्रतिनियतनामरूपसम्बन्धः। तथाच प्रलयदशायां कार्यस्य कारणे लयानन्तरं तस्य परमकारणेन ब्रह्मणैकीभावात् प्रतिनियतनामरूपशून्यत्वेनानामरूपत्वं तादृशस्य या प्रतिनियतनामरूपत्वेनाभिव्यक्तिः प्रकाशः सैव सृष्टिर्न तु नैयायिकादीनामिवासतः सत्तारूपा। अतस्तस्या अजत्वाविरोधित्वान्नासङ्गतत्वमित्यर्थः। एतेन कालविशेषे प्रतिनियतनामरूपशालित्वं कार्यत्वमित्यपि व्याख्यातम्। अत एव कटककुण्डलादौ सुवर्णकार्यत्वव्यवहारो न सुवर्णशकले, तथात्रापि जडजीवयोर्बोध्यम्। नन्वेवं सति ब्रह्मणो जीवकारणता न स्यात् तथा सति तत्र जीवनियामकतापि भज्येतेत्यत आहुः। * अनित्य इत्यादि *। * सेति * अभिव्यक्तिः। तथाच त्रिविधाया अप्यभिव्यक्तेर्ब्रह्माधीनत्वात् तिसृष्वपि ब्रह्मणः कारणत्वमक्षुण्णमिति नियामकताऽप्यक्षुण्णेत्यर्थः। एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतं व्याकर्तुं तदावश्यकताबीजमाहुः। * तत्र क्रमेत्यादि * तथाचैवं सत्यामेकवाक्यतायामेकत्रोक्तत्वादन्यत्रानुक्तत्वाच्च सन्देह

ऽब्भसृष्टिरुक्ता, न वाय्वाकाशयोः । तैत्तिरीयके पुनर्ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य, तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति आकाशादिसृष्टिरुक्ता । उभयमपि क्रमसृष्टिवाचकमित्येकवाक्यता युक्ता । छान्दोग्ये मुख्यतया सृष्टिस्तैत्तिरीये गौणी, मुख्या त्वग्रे वक्ष्यते, सोऽकामयतेत्यादिना ।

तत्र संशयः । किमाकाशम् । उत्पद्यते, न वेति । किं तावत् प्राप्तम् । नोत्पद्यत इति । कुतः ? । अश्रुतेः । श्रुतिवादिनां श्रुत्यैव निर्णयः । श्रुतौ पुनर्मुख्ये क्रमसृष्टौ न श्रूयते ॥ १ ॥

———

इत्यर्थः । यदि च छान्दोग्ये तेजसः सृष्टिकर्मत्वेन कथनादसृजतेत्यादिसृष्टिवाचकपदोपादानादीक्षापूर्वकत्वाच्च मुख्यतया सृष्टिस्तैत्तिरीय आकाशादीनां सम्भवं प्रति कर्तृत्वकथनात् सृष्टिवाचकपदाभावादीक्षाभावाच्च गौणीति नैकवाक्यतेति शङ्क्यते, तदापि मुख्या त्वग्रे वक्ष्यते, सोकामयतेत्यादिना । तत्र च इदꣳ सर्वमसृजतेतीदमा सर्वपदेन च कर्मतया सर्वेषां परामर्शादसृजतेति पदाच्छान्दोग्यतुल्यतेति सन्देह एव । यदि तस्याः साक्षात् सृष्टित्वं तदा श्रुत्यन्तरे, खं वायुर्ज्योतिराप इति वाय्वाकाशोत्पत्तिकथनादत्र च तदकथनात् साक्षात् सृष्टावेव सन्देहोऽस्तु । तथाच यद्याकाशाद्युत्पत्तिर्ब्रह्मणः सकाशात् सिद्ध्यति तदा जन्माद्यधिकरणप्रभृतिषु यन्निर्णीतं तत् सर्वमुपपन्नं भवति, नोचेन्नेति तद्विषयपरिशोधार्थ एवायं यत्न इत्यर्थः । एवं प्रस्तुतस्यावश्यकत्वं समर्थयित्वा अधिकरणमवतारयन्ति । * तत्रेत्यादि * आद्याधिकरणारम्भस्थे पूर्वपक्षसूत्रे उक्तरीतिकः संशय इत्यर्थः । पूर्वपक्षं विवृण्वन्ति । * किमित्यादि * । नन्वश्रवणेपि स्मृत्या तदुत्पत्तिरादरणीयेत्याकाङ्क्षायामौलूकादिश्चोदक उपालभते । * श्रुतीत्यादि * । * मुख्ये क्रमसृष्टाविति * क्रमसृष्टिविषये ईक्षाप्रतिपादकतया मुख्यं यद्वाक्यं तत्र । तथाच तत्रेक्षाविषयत्वादिना अश्रवणान्नोत्पत्तिरादरणीयेत्यर्थः ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । तैत्तिरीयके वियदुत्पत्तिरस्ति । यद्यपि मुख्ये नास्ति तथापि विरोधाभावादन्यत्रोक्तमप्यङ्गीकर्तव्यमेकवाक्यत्वाय । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुरोधाच्च ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

वियदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति । कुतः ? । असम्भवात् । न ह्याकाशस्योत्पत्तिः सम्भवति । निरवयवत्वात् । व्यापकत्वाच्च । मुख्ये चाभावात् । एकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा तु तदधिष्ठानत्वेन जीववत् तदंशत्वेन वा तच्छरीरत्वेन वा एकविज्ञानकोटिनिवेशात् । लोकेऽप्यवकाशं कुर्वित्यादौ गौणप्रयोगदर्शनात् ॥ ३ ॥

अस्ति तु ॥ सिद्धान्तं वदतीत्याहुः । * तुशब्द इत्यादि * । * विरोधाभावादिति * वियदुत्पत्त्यादरेऽपि मुख्यवाक्येऽनुपपत्त्यभावात् । एकवाक्यतायां को वा आग्रह इत्यत आहुः । * एकेत्यादि * तथाचैतत्प्रतिज्ञानुरोधात् तैत्तिरीयवाक्यं सृष्ट्यर्थमीक्षासाकाङ्क्षं, छान्दोग्यवाक्यं च सृष्ट्यर्थमाकाशादिसाकाङ्क्षम् । क्रमसृष्टिस्तूभयप्राप्त्यर्थ इत्येकवाक्यतेत्यर्थः ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ सूत्रत्रयेण पूर्वपक्षं पुनराह । तद् व्याकुर्वन्ति * वियदित्यादि * । यदुक्तं तैत्तिरीये वियदुत्पत्तिः श्रूयत इति । सत्यं श्रूयते । परं सा आवरणनिवारणरूपतया गौणी भविष्यति । कुतः । असम्भवात् । लोके हि सावयवस्यैवोत्पत्तिर्दृश्यते । सजातीयैर्विजातीयैश्च द्रव्यैरवयवभूतैरेकं द्रव्यमुत्पाद्यत इति । आकाशस्य तु निरवयवत्वेन समवाय्यभावात् तदभावेनासमवायिनः संयोगस्याप्यभावात् तयोरभावे केवलस्य निमित्तस्येश्वरस्य जीवादृष्टस्य चाकिञ्चित्करत्वात् । अतो निरवयवत्वादसम्भवः । किञ्च । व्यापकस्योत्पत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा । अन्यथा ब्रह्मणोऽपि स्यात् । किञ्च ।

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

वायुश्चान्तरिक्षं च एतदमृतमिति । आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इति । न ह्यमृतस्य ब्रह्मदृष्टान्तभूतस्योत्पत्तिः सम्भवति ॥४॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

ननु कथं वियदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति । तत्र हि सम्भूत इत्येकमेव पदमुत्तरत्रानुवर्त्यते । तथा सत्युत्तरत्र मुख्या आकाशे

———

ब्रह्मणोऽमूर्तत्वात् तेनाकाशावरणासम्भवादुत्पत्तेः पूर्वकाल आकाशाभावोऽप्यशक्यवचन इति व्यापकत्वादप्यसम्भवः । यदि च ब्रह्मैव समवायि ततो विभज्योत्पद्यत इति विभाग एव चासमवायीति विभाव्यते । तच्चायुक्तम् । मुख्ये सृष्टिवाक्ये अभावात् यदि हि मुख्ये उत्पत्तिरुक्ता भवेत् तर्ह्येवमपि कल्प्येत । अतस्तदभावादप्यसम्भवः । नचैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अनुरोधात् साङ्गीकार्येति वाच्यम् । सा त्वधिष्ठेयस्याकाशस्य तदधिष्ठानत्वेन, जीववत्तदंशत्वेन वा, पृथिव्यादिवत्तच्छरीरत्वेन वा, विशेषणत्वाद्वागृहीतविशेषणन्यायेन एकविज्ञानकोटिनिवेशादुपपत्स्यते । अतो, गोअश्वा एव पशवोऽन्ये त्वशव इत्यत्र यथा गोअश्वप्रशंसार्थमपशुपदे गौणी, छागादिष्वपशुत्वासम्भवादाद्रियते, तथात्राकाश उत्पत्त्यसम्भवात् सम्भूतपदे गौणी आदर्तव्या ब्रह्मप्रशंसार्थम् । लोकेऽप्यवकाशं कुर्वित्यादौ गौणप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ननु श्रुत्यपेक्षया लोकोऽकिञ्चित्करः । पूर्वकाण्डमपि स्वर्गादिफलकत्वाल्लोकमनुरुन्ध इति न तदनुरोधेनोत्तरकाण्डे व्याकुलीकरणमुचितमित्यत आह ॥ शब्दाच्चेति ॥ भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम् । तथाचोत्तरकाण्डानुमतेरपि गौण्येवोचितेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ पुनरपि गौण्यनुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति ॥ स्यादित्यादि ॥ तद्व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * ।

गौणीति युगपद् वृत्तिद्वयविरोध इतिचेन्न। एकस्यापि स्यात् क्वचिन्मुख्या क्वचिद् गौणीति। ब्रह्मशब्दो यथा, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व, तपो ब्रह्मेति। प्रथमवाक्ये मुख्या, द्वितीये गौणी। नचात्र प्रयोगभेदोऽस्तीति वाच्यम्। सम्भूतशब्दोऽप्यावर्तते। न तु तादृशार्थयुक्तोऽपि। आत्मसत्त्वेनैव तत्सत्त्वमिति सत्त्वगुणो वचनहेतुः।

तत्तद्भावापन्नं ब्रह्मैव सर्वत्र कारणमिति नानेकलक्षणा।

एकस्येति शब्दस्य। ननु ब्रह्मशब्दस्य दृष्टान्तता न युक्ता। तयोर्वाक्ये तस्य प्रयोगभेदेन वृत्तिद्वययौगपद्याभावात्। तस्माद्वेति वाक्ये तु सम्भूतशब्दस्य सकृत्प्रयोगेण यौगपद्यस्य दुर्वारत्वादित्याशङ्क्य, नचेत्यादिनानूद्य परिहरति *सम्भूतेत्यादि*। तथाचावृत्त्याऽऽवृत्त्या शब्दव्यक्तिभेदान्न यौगपद्यमिति दृष्टान्तत्वायोग इत्यर्थः। नन्वस्त्वेवं वृत्तिद्वयोपपत्तिस्तथापि गोअश्वसाध्यफलासाधकत्वरूपपशुसादृश्यं छागादिषु यथा गौणीवचनहेतुस्तथाऽऽकाशे किं वा सम्भूतसादृश्यं गौणीवचनहेतुर्येनात्र साऽऽश्रियत इत्यत आह *आत्मेत्यादि*। सत्कार्यवादे उत्पत्तिपूर्वदशायां कारणभावेनैव कार्यं तिष्ठति। आत्माचात्र कारणम्। अत उत्पत्तिपूर्वदशायां यथा कार्यमात्मभावेन तिष्ठत्येवमाकाशोऽप्यात्मावृतत्वादात्मभावेनैव तिष्ठतीत्यात्मसत्त्वेनैव तत्सत्त्वम् *आकाशसत्त्वं, न तु पृथक्त्वेन। अतः सृष्टिदशायां कार्यवद् ब्रह्मणः सकाशादाकाशस्य पृथक् सत्त्वरूपो य आकाशनिष्ठः सत्त्वगुणः स एव कार्यसादृश्यरूप आकाशे सम्भूतपदगौणीवचनहेतुरतः साऽऽश्रियत इत्यर्थः। ननु भवत्वेवं तथाप्याकाशं प्रति ब्रह्मणः कारणतानङ्गीकारे वाय्वादिवाक्येष्वात्मनः कारणत्वाकथनादाकाशादीनामेव तत्कथनाद् वायुकारणता आकाशासाधारणा। अग्निकारणता च वाय्वसाधारणेत्येवं कारणता अनेकेषां स्यात्। ततश्च ब्रह्मणः कारणताभङ्गे ब्रह्मणः प्रशंसा न कापि स्यात्। तदभावे च तन्निबन्धना गौण्यपि दूरमपेयादतः सर्वापि कल्पना असङ्गतेत्याशङ्कायामाह। *तत्तदित्यादि*। वायुसम्भूतिवाक्य आ-

तद्भावापत्तिविशेषणव्यावृत्त्यर्थमपि न लक्षणा । स्वभावतोऽपि ब्रह्मणः सर्वरूपत्वात् । तस्माद् गौणी आकाशसम्भूतिश्रुतिरित्येवं प्राप्ते इदमाह ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

भवेदेतदेवं यदि छान्दोग्यश्रुतिर्न विरुद्ध्येत । कथम् ? । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा बाध्यते । अव्यतिरेकात् । अनुद्गमात् । यदि सम्बद्धमेव ब्रह्मणा आकाशं तिष्ठेत् तदा ब्रह्मविज्ञानेनाकाशविषयीकरणे तन्नैकविज्ञानम् । आकाशस्य चालौकिकत्वात् तज्ज्ञानं सर्वज्ञतायामपेक्षितमेव । नच जीववत् । लौकिकत्वात् । व्यवहारमात्रविषयत्वान्नातीन्द्रियत्वादिचिन्ता ।

काशभावापन्नम्, अग्निसम्भूतिवाक्ये वायुभावापन्नमित्येवं ब्रह्मैव सर्वत्र कारणमिति सा कारणता नानेकलक्षणा । युजन्तः प्रयोगः । तथाचैवं ब्रह्मप्रशंसासत्त्वान्न गौण्यनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु तथाप्याकाशादिपदेषु तद्भावापत्तेरनुक्ताया एव विशेषणीयत्वात् तेषु लक्षणा तु स्यादेवेत्यत आह । * तदित्यादि * । घटे छिद्रेतरत्ववत् तत्तद्भावापन्नत्वमर्थबलादेव प्राप्यत इति तद्व्यावृत्त्यर्थमपि नास्मन्मते लक्षणेत्यर्थः । सिद्धमाह । * तस्मादित्यादि * । * इदमिति * वक्ष्यमाणं दूषणम् ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ पृच्छति * कथमिति * कथं विरुध्यते तत्रोत्तरमाहुः । * एकेत्यादि * । * अनुद्गमादिति * कार्यत्वेन रूपेणाव्युच्चरणात् । एतदेव विभजन्ते * यदीत्यादि * । यदि स्वरूपसम्बन्धेनाविभक्तमेव ब्रह्मणा आकाशं तिष्ठेत् तदा विभुत्वादिसाधर्म्याद् ब्रह्मविज्ञानेनाकाशविषयीकरणे तन्नैकविज्ञानं, विषयद्वयमहिम्ना जायमानत्वात् । नच का आवश्यतेति शङ्क्यम् । यत आकाशस्यापि लौकिकत्वाल्लौकिकसर्वविषय-

अनुद्गमेऽपि वस्तुसामर्थ्यात् कथं प्रतिज्ञा हीयते इत्यत आह ॥ शब्देभ्यः ॥ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवतीति शब्दात् प्रकृतिविकारभावेनैव व्युत्पादयति ज्ञानम्। शब्देभ्यो हेतुभ्यः प्रतिज्ञाहानिरिति योजना ॥ ६ ॥

यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तुशब्द आकाशोत्पत्त्यसम्भावनशङ्कां वारयति । यद्यद् विकृ-

कज्ञानस्यैव प्रतिज्ञायां विवक्षितत्वात् तज्ज्ञानं सर्वज्ञतायामपेक्षितमेव । नचांशत्वेन यथा जीवज्ञानं ब्रह्मज्ञानाज्जायते तद्वदाकाशज्ञानमपि भविष्यतीति शङ्क्यम । आकाशस्य लौकिकत्वात् । नच लौकिकप्रत्यासत्त्यविषयत्वनातीन्द्रियत्वादाकाशोऽप्यलौकिक एवेतिशङ्क्यम् । यदि ह्यतीन्द्रियः स्याल्लौकिकव्यवहारविषयो न स्यात् । यथा विविक्तात्मा । वर्त्तते च लौकिकव्यवहारविषय आकाशः । अतो व्यवहारमात्रविषयत्वान्नातीन्द्रियत्वादिचिन्ता तस्य युज्यते। तथाच तस्य लौकिकत्वात् तज्ज्ञानं सर्वथापेक्षितम । तच्चेन्न स्यात् प्रतिज्ञा हीयेतैवेत्यर्थः । अत्र चोदयति । * अनुद्गमे इत्यादि * । * वस्तुसामर्थ्यादिति * ज्ञानं भविष्यतीति शेषः । अत्रोत्तरं व्युत्पादयन्ति * येनेत्यादि * । * शब्दादिति * । वाक्यात् । तथाच यद्यविभक्तस्याकाशस्य वस्तुसामर्थ्येन ज्ञानं विवक्षितं स्याद्, अश्रुतं श्रुतमित्यादि न वदेत् । शाब्दस्य मननात्मकस्य च ज्ञानस्य वस्तुसामर्थ्यजन्यत्वाभावात् । अग्रे च, यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादिना प्रकृतिविकारभावेन न ज्ञानं व्युत्पादयेत् । वदति त्वेवं, व्युत्पादयति चैवमतः कार्यरूपेण व्यतिरेकानङ्गीकारशब्देभ्यो हेतुभ्यः सिद्धायाः प्रतिज्ञाया हानिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ अस्मिन् सूत्रे व्याप्तिदृष्टान्तयोरुपन्यासेनाकाशोत्पत्तावनुमानमेवोपन्यस्तमित्याशयेनाहुः । * यद्यदित्यादि * तथाचाकाश उत्पादविनाशशाली । विकृतत्वा-

तं तस्य सर्वस्य विभाग उत्पत्तिः । आकाशमपि विकृतम् । लौकिकव्यवहारविषयत्वात् । यथा लोके विकृतमात्रमुत्पद्यते ।

तु । विकृतो, लौकिकव्यवहारविषयत्वात् । लोकवदिति । तस्मादाकाश उत्पद्यत इति सिद्धम् । नन्वाकाशोत्पत्तिर्विभागशब्दमाहिम्ना विभागद्वारा वक्तव्या । स तु ब्रह्मणो व्यापकत्वादशक्यवचन इति कथमुत्पत्तिरितिचेत् । न । बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे ब्रह्मणः प्रज्ञानघनत्वश्रावणाद् ब्रह्म तादृशं यदा सृजति तदा घनत्वं तिरोभावयतीत्याकाशो विभज्यत इत्यनुपपत्त्यभावात् । एवमन्यदपि बुद्धिदोषोद्भवं परिहर्त्तव्यमिति दिक् ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु–आकाशकालदिङ्मनःपरमाणवो विकाराः । आत्मान्यत्वे सति विभक्तत्वात् । घटादिवद् इत्यनुमानमाहुः ।

भास्कराचार्यास्तु–अचेतनत्वे सति विभक्तत्वात् । पृथिव्यादिवदित्येवमनुमानमाहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु–ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिभिराकाशस्य विकारत्ववचनेन तस्याकाशस्य ब्रह्मणः सकाशाद् विभाग उत्पत्तिरप्युक्तैव । लोकवत् । लोके यथा, एते देवदत्तपुत्रा इत्यभिधाय तेषु केषाञ्चित् तत उत्पत्तिवचनेन सर्वेषामुत्पत्तिरुक्ता स्यात् तद्वदित्येवं व्याकुर्वन्ति । तत् क्लिष्टम् । आकाशस्य तत्र विकारताया अश्राવितत्वात् । ऐतदात्म्यवाक्यस्य तेजआद्युत्पत्तिवाक्यात् पूर्वमसत्त्वात् । तत्रापीदं सर्वमित्यनेनाकाशस्य संग्राह्यत्वाच्चेति । एवमेव तच्चौरमतेऽपि बोध्यम् ।

शङ्कराचार्यास्तु–आकाशमनित्यम् । अनित्यगुणाश्रयत्वात् । घटादिवदित्यनुमानं प्रयुञ्जते ।

माध्वास्तु–अथ हैतान्युत्पत्तिमन्ति चानुत्पत्तिमन्ति च प्राणः श्रद्धाऽऽकाश इति भागशो ह्युत्पद्यन्त इति भाल्लवेयश्रुतिमुपन्यस्य बहुभिर्भागैरुत्पद्यन्ते कैश्चिन्नोत्पद्यन्त इत्याहुः । सा तु श्रुतिरिदानीं न प्रसिद्ध्यति ।

आकाशोत्पत्तौ श्रुत्या सिद्धायाम्, आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः, आकाशशरीरं ब्रह्म, स यथाऽनन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा वेदितव्यः, आकाश आत्मा इत्यादिश्रुतयः, समोऽनेन सर्वेण, य आकाशे तिष्ठन् सर्वमात्मेत्येवमादिभिरेकवाक्यतां लभन्ते।

भिक्षुस्तु, यथा मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्तीति, अथास्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि सम्पद्यत इति छान्दोग्यश्रुती लिखित्वा अविभागलक्षणमेवाद्वैतमङ्गीकुर्वन् प्रकृतिगुणभूतस्य सूक्ष्माकाशस्य ब्रह्माविभक्तत्वादनुत्पत्तिं भूताकाशस्य विकृतत्वादुत्पत्तिं च व्याकुर्वन्नहङ्कारस्य तदनुगतसूक्ष्माकाशस्य च भूताकाशावयवत्वमङ्गीकृत्य पृथिव्यादिवदाकाशोऽपि नित्यानित्योभयरूप इत्याह। तन्न । उक्तश्रुत्योर्जीवविषयत्वेन ताभ्यां जडाविभागस्यापादयितुमशक्यत्वात्। उपक्रमे सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति प्रतिज्ञायाग्रे तेजःप्रभृतिसृष्टिकथनेनाग्रे च सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजा इत्यादिना सति ब्रह्मणि सर्वमूलत्वस्यैव निगमनेन च जडस्य सर्वस्य ब्रह्मैवोपादानमिति सिद्ध्यति। तथा सति प्रलयेऽपि न कार्यस्याविभागमात्रता, किन्त्वैकीभावपर्यन्ततेति। लोके सुवर्णादिविकारेषु तथैव दर्शनात्। सांख्यैरपि कार्यस्य संक्रमे कारणभावस्यैवादरणाच्च। एवं सति भूताकाशावयवविचारेऽपि यथान्नस्याबादिद्वारा ब्रह्मैक्यपर्यन्तता, तथास्यापि त्वदभिमतावयवद्वारा ब्रह्मैक्यपर्यन्ततैव । प्रकृतेरपि जन्यत्वस्य समन्वयाध्याय एवोपपादितत्वात्। एवं जीवस्यापि नाविभागमात्रम्। ऐतदात्म्यमध्ये तस्यापि प्रवेशात् । एतावान् परं विशेषो यज्जीवस्य न विकृतौ प्रवेशः । अंशत्वादैवैतदात्म्यात् प्रतिज्ञापूर्त्तेः। अतोऽपार्थोयमाडम्बर इति ।

प्रकृतमनुसरामः। नन्वाकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इत्यादिश्रुतीनां विरोधः कथं परिहार्य इत्यत आहुः। * आकाशोत्पत्तावित्यादि *। * सिद्धायामिति * छान्दोग्यस्य प्रतिज्ञाबलात् सिद्धायाम् । तथाचाकाशवदिति श्रुतौ या आकाशस्य ब्रह्मोपमानता, सा, समोऽनेन सर्वेणेत्यत्र यथा सर्वस्य भगवदुपमान-

व्यवहारे त्वज्ञबोधनं वाक्यानामुपयोगः ॥ ७ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

ता भगवतस्तत्तत्परिमाणतायां पर्यवस्यति, न तु सर्वस्य ब्रह्मतुल्यपरिमाणत्वे । तथात्राप्युपमानता ब्रह्मणो व्यापकत्वनित्यत्वयोः पर्यवस्यति, न त्वाकाशस्य भगवत्तुल्यत्वे । सर्वगतनित्यशब्दयोर्ब्रह्मविशेषणत्वात् । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इति साम्यनिषेधश्रुतेर्ज्यायानाकाशादिति नभोज्यायस्त्वश्रुतेश्च । तथा सत्याकाशस्य यन्नित्यविभुत्वं तदन्यापेक्षयैव, न तु ब्रह्मवदिति फलतीति सर्वसाम्यश्रुत्यैकवाक्यतां लभते । एवमाकाशशरीरत्वश्रुतिर्य आकाशे तिष्ठन्नित्यन्तर्यामिब्राह्मणश्रुत्या, बहुव्रीहिविग्रहेण तस्यैवार्थस्य लाभात् । एवं सति यथा पृथिव्यादीनामाधारतामात्रं, न तु नित्यत्वादिकमपि, तथैवाकाशस्येति फलति । एवमनन्तत्वोपमानश्रुतावप्यापेक्षिकमेवानन्तत्वमाकाशस्येति पूर्ववत् सर्वसाम्यश्रुत्यैवैकवाक्यतां लभते । उत्पत्तिमत्त्वेनैवान्तवत्त्वस्य प्राप्तत्वात् । नभस्तमनुलीयत इत्यादिस्मृतेश्च । एवम्, आकाश आत्मेति प्राणमयवाक्यस्थश्रुतिरपि, इदं सर्वं यदयमात्मेति मैत्रेयीब्राह्मणश्रुत्या तत्र सर्वमुद्दिश्यैवात्राकाशमुद्दिश्यात्मत्वविधानात् । अतस्तत्र सर्वस्यैवात्राकाशस्यापि न नित्यत्वादौ तात्पर्यमपि तु ब्रह्मात्मकत्वे । वस्तुतस्तु प्राणसञ्चाराया-काशस्यात्मत्वमुच्यते इति तत्रायमर्थ एव, न भवतीति, नचाशङ्कानचोत्तरमिति । ननु भवत्वेवमेतासां श्रुतीनां गतिस्तथाप्येवं कथनस्य प्रयोजनं तु किञ्चिद् वक्तव्यम् । अन्यथा, एवं तात्पर्यकत्वमपि सन्दिग्धमेव तिष्ठेदित्यत आहुः । * व्यवहारे त्वित्यादि * । आकाशशरीरमिति श्रुतिर्हि उपासनार्था । इति प्राचीनयोग्योपास्वेत्युपसंहारात् । यदि ह्याकाशं तथा न जानीयात् कथं ब्रह्मशरीरत्वेनोपासीत । अतोऽज्ञानां बोधनमेव वाक्यप्रयोजनम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अतो न तात्पर्ये सन्देह इत्यर्थः । तस्मादाकाशोऽप्युत्पद्यत इति सिद्धम् ॥ ७ ॥ १ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ननु वायूत्पत्तिः श्रुता प्रत्यक्षसंवादिनी चेति सन्देहाभावात् किमस्याधिकरणस्य प्रयोजन-

आकाशोत्पत्तिसमर्थनेन मातरिश्वोत्पत्तिः समर्थिता। सैषाऽनस्तमिता देवतेति भौतिकवायुव्यावृत्त्यर्थमलौकिकपदम् ॥८॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

ननु ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिः स्याद्। आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इति श्रुतेराकाशन्यायेन सर्वगतत्वनित्यत्वयोरभावे इतीमामाशङ्कां तुशब्दः परिहरति।

———

मत आहुः। * सैषेत्यादि *। श्रुतिस्तु बृहदारण्यके सप्तान्नब्राह्मणे व्रतमीमांसाख्या। म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद् वायुरिति। तथाचाऽनस्तमितत्वादेवोत्पत्त्यभावः सिद्ध्यतीति श्रुतिप्रतिषेधादेव सन्देहः। श्रुतिविरोधनिराकरणमेव चाधिकरणप्रयोजनम्। ननु तथापि प्रत्यक्षविरोधस्य का गतिरित्यत आहुः। * भौतिकेत्यादि *। तथा च प्रत्यक्षं भौतिकविषयं, न भूतविषयमित्यदोष इत्यर्थः। शब्दनिर्वचनं तु – मातरीति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमन्तरिक्षवाचकम्। तत्र श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा। टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः। तथाच भूतात्मा वायुर्नोत्पद्यते। छान्दोग्ये अश्रवणादिति पूर्वः पक्षः। तैत्तिरीये श्रावणादुत्पद्यत इति सिद्धान्तः। अन्येऽपि गौण्यादिसूत्रोक्ताः पक्षा अत्र योजनीयाः। सूत्रे, एतेनेत्यतिदेशात्। अमृतत्वश्रुतिस्त्वापेक्षिकी। म्लोचन्तीति श्रुत्यनुसारेण तथा निर्णयस्य सिद्धत्वात्। तस्माद् वायुरुत्पद्यत इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि *। अयमर्थः। यद्यपि ब्रह्मण उत्पत्तिर्न श्रूयत इति तदुत्पत्त्याशङ्कैव नोदेति, तथापि पूर्वस्मिन् पादे बाह्याबाह्यमतानां निराकृतत्वात् तदसहमानः कश्चिद् अस्तेरुत्पत्तिवाचकत्वस्य, हरितो रोहितादासीच्छुम्भुस्तस्याभवत् सुत इत्यादिपुराणवाक्येषु दर्शनात्, सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्रापि तमर्थं कल्पयेत् तदा श्रुतौ ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिः स्यात्। नच नित्यत्वविभुत्वयोर्बाधकत्वं शङ्क्यम्। आकाशवत् स-

सतः सन्मात्रस्योत्पत्तिर्न सम्भवति । न हि कुण्डलोत्पत्तौ कनकोत्पत्तिरुच्यते । नामरूपविशेषाभावात् । उत्पत्तिश्च स्वीक्रियमाणा नोपपद्यते । स्वतो न सम्भवति । अन्यतस्त्वनवस्था । यदेव च मूलं तदेव ब्रह्मेति ॥ ९ ॥

र्वगतश्च नित्य इति श्रुतेराकाशस्य यथा आपेक्षिके एव नित्यत्वविभुत्वे, तन्न्यायेन निरङ्कुशसर्वगतत्वनित्यत्वयोरभावे इमां वैतण्डिकाशङ्कां तुशब्दः परिहरतीत्यर्थः । * सन्मात्रस्येति * अविकृतस्य । * स्वतो न सम्भवतीति * आत्माश्रयापत्त्या न सम्भवति । शेषमतिरोहितार्थम् ।

यत्तु भास्कराचार्यैरुक्तम्—आशङ्काहेत्वभावाद् ब्रह्मण उत्पत्तिसम्भावनाभावेन तन्निराकरणार्थमिदं सूत्रं वदतां सूत्रवैयर्थ्यमिति । तदप्यनेनैवापास्तं ज्ञेयम् । अतो यद् दिक्कालसंख्यापरिमाणादिनित्यत्वनिराकरणार्थत्वं तैरङ्गीकृतं, तस्मिन्नेव पक्षे वैयर्थ्यम् । व्यवहारे दिशां सूर्योदयास्तमयमेरुप्रभृतिविभजनीयत्वेन पारिभाषिकतया देश एव पर्यवसितत्वेनातिरिक्तपदार्थत्वाभावात् । शास्त्रे च दिशः श्रोत्रादित्युत्पत्तिश्रावणेन नित्यत्वशङ्कानुदयात् । एवं कालस्यापि, सर्वे निमेषा जज्ञिरे इत्यादिश्रुत्यैव नित्यत्वशङ्कानिरासान्न शङ्कोदयः । दिक्कालावाकाशादिभ्य इति सांख्यप्रवचनसूत्राच्च । अतो वैशेषिकादिमतेनैव शङ्कोत्थापनीया । सा तु तेषां वैतण्डिकत्वे ब्रह्मपक्षेऽप्युत्पत्तिमर्हतीति वृथा तद्दूषणम् ।

एतेनैव भिक्षुरपि दत्तोत्तरः । यत्पुनस्तेनोक्तमिदं सूत्रं प्रधानोत्पत्तिनिराकरणार्थम् । तथाहि । सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादौ तप्तायःपिण्डवद्दीक्षितृब्रह्माभेदेनोपन्यस्तं सूक्ष्मं जगत् सत् । तस्य सतोऽव्यक्तस्य प्रधानस्य तु सम्भव उत्पत्तिर्नास्ति । कुतः । अनुपपत्तेः । तस्य कारणाभावेन विकाररूपत्वासम्भवात् । कारणकल्पने चानवस्थानादिति । तन्न । सच्छब्दस्य प्रधानवाचकत्वे मानाभावात् । सांख्यसमाससूत्रीयपञ्चशिखवृत्तावप्यव्यक्तपर्यायेषु, अव्यक्तम्, ब्रह्म, गुरु, बहु, धातृ, कम, अक्षरं, क्षेत्रं, तमः, प्रधानमिति

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

तेजोऽतो वायुतः । तथा ह्याह । वायोरग्निरिति श्रुतेः । हिशब्देनैवमाह । छान्दोग्यश्रुतिः प्रतिज्ञाहानिनिराकरणार्थं तैत्तिरीयकमपेक्षते वाय्वाकाशयोरुत्पत्त्यर्थम् । तथाचोपजीव्यस्य प्राधान्याद् वायुभावापन्नमेव सत् तेजस उत्पादकमिति स्वीकरोति ।

दशानामेव गणनात् । कोशादिष्वपि तथानुपलम्भात् । ब्रह्मवाचकत्वं तु गीतायामेव सिद्धम् । ॐ तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति वाक्यात् । अतः सद्भावेन ब्रह्मैवात्रोच्यत इत्यपार्थ एवाडम्बरः ॥ ९ ॥ ३ ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ आकाशवाय्वोरुत्पत्तिं विचार्य तेजसो विचारयति । तेजः किं साक्षाद् ब्रह्मजमुत परम्परयेति विचारयति। श्रुतिविरोधपरिहारार्थत्वादध्यायस्य । तत्र छान्दोग्योक्तसृष्टेर्मुख्यत्वात् साक्षात्पक्ष एव श्रेयानिति प्राप्त आह * तेजोऽत इति * । तद् व्याकुर्वन्ति * तेज इत्यादि * । नन्वेवं सति छान्दोग्यविरोधस्य कथं परिहार इत्यत आहुः । * हिशब्देनेत्यादि * । अयमर्थः । तेजसः साक्षाद् ब्रह्मजत्वाङ्गीकारे, सदेवसोम्येमसग्र आसीदिति प्रतिज्ञा, येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति प्रतिज्ञा च हीयते । अतस्तन्निराकरणार्थं तेजःसृष्टिवाक्यं तैत्तिरीयकमपेक्षत इति तैत्तिरीयकं तस्योपजीव्यम् । तथा सति तत्र या वायोरिति पञ्चमी सा किं हेतावुतानन्तर्ये इति जिज्ञासायां यद्यप्युभयथापि प्रतिज्ञासिद्धिः, प्रायपाठश्चोभयथाऽपि शक्यवचनस्तथापि प्राथमिक्या आत्मन इति पञ्चम्या अनुरोधात् पृथिव्या ओषधय इत्यग्रिमाया अपि पर्जन्येनोषधिवनस्पतयः प्रजायन्त ओषधिवनस्पतिभिरन्नं भवत्यन्नेन प्राणा इति श्रुत्यन्तर ओषधीनामन्नकारणताया: स्फुटत्वात् प्रत्यक्षसंवादाच्च कारकविभक्तिरेव युक्ता । बलिष्ठत्वाच्च । एवमुपजीव्यवाक्यगतपञ्चम्या हेत्वर्थकत्वे निश्चिते उपजीव्यस्य प्रधान्याद् वायुभावापन्नमेव सत् तेजस उत्पादकमित्येवमश्रुतमपि क्रमं स्वीकरोतीति विरोधपरिहार इत्यर्थः । तस्माद् वायु-

ब्रह्मण एव सर्वोत्पत्तिपक्षस्त्वविरुद्धः ॥ १० ॥

आपः ॥ ११ ॥

तथा ह्याहेत्येव । इदमेकमनुवादसूत्रमविरोधख्यापकम् । न श्रुत्योः । सर्वत्र विरोधे इति ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति । ता अन्नमसृजन्तेति । तत्रान्नशब्देन व्रीह्यादय ? आहोस्वित् पृथिवीति ? सं-

---

द्वारैव तेजःसृष्टिरिति सिद्धम् । नन्वाथर्वणे यथा साक्षात्सृष्टिरुक्ता, एतस्माज्जायते प्राण इति, तथा, तैत्तिरीये, इदꣳ सर्वमसृजतेत्युक्ता । तत्र किं विस्फुलिङ्गवद् यौगपद्यमुत वाय्वनन्तरभाव इत्याशङ्क्य तेजसो वाय्वानन्तर्ये समर्थनीयं, न तु पूर्वोक्तः क्रमसृष्टिविचारोऽत्र युज्यते । असम्भवसूत्रव्यवधानेन पूर्वोक्तविचारसमाप्तेः शक्यवचनत्वादित्यत आहुः । * ब्रह्मण इत्यादि * । आथर्वणोक्तः पक्षस्तु तैत्तिरीये यौगपद्याङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः कारणताया असन्दिग्धत्वात् सामर्थ्यविचारेणैव सर्वपदवृत्त्यसङ्कोचादेवानिरुद्ध इति पूर्वोक्तविचार एवात्र युक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

आपः ॥ * तथा ह्याहेत्येवेति * । पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । तथाचापस्तेजस उत्पद्यन्ते । हि यतो हेतोः श्रुतिद्वयमपि तथाऽऽह तदपोऽसृजतेति, अग्नेराप इति । अतो नात्र किमपि विचार्यमित्यर्थः ।

अन्ये तु अतःशब्दस्याप्यनुवृत्तिमिच्छन्ति । तदयुक्तम् । अत्र कारणतया तेजसो विवक्षितत्वेन वाय्वर्थकस्य ग्रहीतुमशक्यत्वाच्छ्रुत्युक्तहेत्वर्थकत्वग्रहणे, तथा ह्याहेत्येतावतैव चारितार्थ्यादित्येवकारेणात्र बोधितं ज्ञेयम् । नन्वेवं सति अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * इदमित्यादि * । तथाचेदं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ अधिकरणप्रयोजनं वक्तुं विषयवाक्यमाहुः । * ता आप इत्यादि * । संशयमाहुः । * तत्रे-

देहः। ननु कथं सन्देहः । पूर्वन्यायेनोपजीव्यश्रुतेर्बलीयस्त्वादिति-चेत् । उच्यते । अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधय ओषधी-भ्योऽन्नमित्यग्रे वर्तते । तथा सति पृथिवीमोषधीश्च सृष्ट्वा आपो-ऽन्नं सृजन्ति ? आहोस्विदन्नशब्देनैव पृथिवीति ?

नन्वेवमस्तु पृथिव्योषधिसृष्ट्यनन्तरमन्नसृष्टिरितिचेत् । न । छन्दोग्यश्रुतेरपेक्षाभावान्महाभूतमात्रस्यैवाभिलषितत्वात् । एकप-दलक्षणापेक्षया तत्स्वीकारस्य गुरुत्वात् पूर्वोक्त एव संशयः ।

त्यादि * । तथाच रूढिप्रायपाठयोर्विरोधात् संशय इत्यर्थः । अत्र चोदयति * ननु कथमित्यादि * । तथाच पृथिव्येव प्राप्स्यत इति व्यर्थोऽधिकरणारम्भ इत्यर्थः । एतेन पूर्वाधिकरणवदत्र पृथिवीति भिन्नं सूत्रमङ्गीकृत्याधिकरणान्तरमिदं वाच्यम् । ततोऽन्नशब्देन कथं पृथिवी ग्रहीतुं शक्येत्याकाङ्क्षायामधिकारेत्यादिसूत्रान्तरेण त-न्निर्णय इति रामानुजाचार्यमतं पूर्वाधिकरणन्यायतः सन्देहनिवृ-त्तिप्रदर्शनाच्छिथिलमित्यपि बोधितम् । अत्र समादधते । * उच्यत इत्यादि * । तथाचोपजीव्यानुरोधाद् यथा आकाश-वायुव्यवधानेन तेजःसृष्टिरङ्गीक्रियते, तथाऽत्र पृथिव्योषधिव्यवधा-नेनान्नसृष्टिरप्यङ्गीकर्त्तुं शक्या । उपजीव्ये वाक्ये त्रयाणामुक्तत्वा-त् । आहोस्वित् प्रायपाठबलात् पृथिवीति पूर्वकोटौ विशेषगर्भस-न्देह उपजीव्यवाक्यविचारेऽपि नापैतीति नारम्भवैयर्थ्यमित्यर्थः । पुनश्चोदयति । * नन्वेवमित्यादि * । तथाचोपजीव्यवाक्यापेक्षया प्रायपाठस्य नैर्बल्यादेव सन्देहनिवृत्तेरारम्भवैयर्थ्यं दुर्वारमित्यर्थः । तत्र समादधते । * नेत्यादि * । ब्रह्मणः कारणत्वसमर्थनायोपक्रमे महाभूतयोरेवोत्पत्तिदर्शनेन महाभूतमात्रस्यैव विवक्षितत्वाच्छान्दो-ग्यश्रुतेरन्नापेक्षाभावात् । नच लक्षणाप्रसक्तिदोषः । तस्या एकपद-निष्ठत्वेन तदपेक्षया वाक्यदोषभूतानधिकारत्यागाधिकपदार्थद्वयत-त्क्रमानाहत्य रूढिस्वीकारस्य गुरुत्वात् । अतः पूर्वोक्तेऽन्नपद एव संशयो, न पृथिव्युत्पत्ताविति नाधिकरणारम्भवैयर्थ्यमित्यर्थः । एवं

तत्रान्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति त्रयाणां सहचारः सर्वत्रोपलभ्यते । लोकप्रसिद्धिर्वर्षणभूयिष्ठलिङ्गश्च । तस्मात् पृथिव्योषध्यन्नानां मध्ये अभेदविवक्षया यत्किञ्चिद्वक्तव्ये अन्नमुक्तमित्येवं प्राप्ते । उच्यते । अन्नशब्दे पृथिवी । कुतः ? अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । अधिकारो भूतानामेव, न भौतिकानाम् । नीलं च रूपं पृथिव्या एव । भूतसहपाठात् । शब्दान्तरम् अद्भ्यः पृथिवीति । तस्मादन्नशब्देन पृथिव्येव ॥ १२ ॥

सिद्धे संशये पूर्वपक्षं सोपपत्तिकमाहुः । * तत्रान्नेत्यादि * । उपलभ्यत इति पदमग्रेऽप्यन्वेति । तथाच त्रितयसहचारो लोकप्रसिद्धिस्तस्माद्यत्र क्वचन वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति वाक्यशेषोक्तं वर्षणभूयिष्ठलिङ्गं चेति त्रयं क्रमेणात्रोपलभ्यते । अथवाग्र उपपादनग्रन्थे यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत् त्रिवृदेकैका भवतीति प्रतिज्ञोत्तरमप्तेजः सहचारः कार्यलिङ्गितोऽन्नस्य यो दृश्यते सोऽपि ये फलपत्राद्याहारास्तेषामपि पुरीषमांसमनांसि भवन्तीति त्रयाणां धातूनां सहचारो मृद्भक्षकेषु कीटादिष्वोषधिभक्षकेषु पश्वादिष्वन्नभक्षकेषु पुरुषादिष्वेवं सर्वत्र पृथिव्योषध्यन्नेषूपलभ्यते । अन्नशब्दस्य च लोकेऽदनीयत्वमादाय पृथिव्यादिषु त्रिष्वपि प्रसिद्धिः । यथा नैषधे 'नास्ति जन्यजनकव्यतिभेदः सत्यमन्नजनितो जनदेहः।वीक्ष्य वः खलु तनूममृतादामि'ति।चतुर्थस्कन्धे च। एवं पृथ्वादय पृथ्वीमन्नादाः स्वन्नमात्मन इति वर्षणभूयिष्ठलिङ्गमपि त्रिषु तुल्यम् । वर्षणे पृथिव्या आर्द्रतया भूयस्त्वात् । ओषधिवीरुधां व्रीह्यादीनामुत्पत्तेश्च । तस्माद् वाक्यशेषलोकप्रसिद्धिलिङ्गानां त्रिष्वपि तुल्यत्वात् पृथिव्याद्यन्यतमे वक्तव्ये अन्नमुक्तम् । एवञ्चोपजीव्यवाक्यरूढिप्रायपाठानां त्रयाणामविरोधोऽतस्तत्त्रयेऽपि ग्राह्यत्वेन प्राप्ते इत्यर्थः । सिद्धान्ते तु लक्षणा नास्त्येव । योगनैर्बल्यं त्वधिकारादिभिर्हेतुभिः परिक्रियत इति न कोपि दोषः । स ग्रन्थस्तु निगदव्याख्यातेनैव भाष्येण व्याख्यातः ।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

आकाशादेव कार्याद् वाय्वादिकार्योत्पत्तिं तुशब्दो वारयति । स एव परमात्मा वाय्वादीन् सृजति । कथं तच्छब्दवाच्यतेति चेत् तदभिध्यानात् । तस्य तस्य कार्यस्योत्पादनार्थं तदभिध्यानं, ततस्तदात्मकत्वं, तेन तद्वाच्यत्वमिति । ननु यथाश्रुतमेव कुतो न गृह्यत इयत आह । तल्लिङ्गात् । सर्वकर्तृत्वं लिङ्गं तस्यैव सर्वत्र वेदान्तेष्ववगतम् । जडतो देवताया वा यत्किञ्चिज्जायमानं तत् सर्वं ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ॥ १३ ॥

भास्कराचार्यास्तु—तद्यदपां रस आसीत् तत् समहन्यत सा पृथिव्यभवदिति श्रुतिमपि शब्दान्तरत्वनोदाजहरुः । तेन योगस्यादुष्टत्वादत्र पृथिव्येवान्नपदेनोच्यते इति सिद्धम् ॥ १२ ॥ ६ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ एवं तैत्तिरीयश्रुत्येकवाक्यतया छान्दोग्येऽपि क्रमेण ब्रह्मणः सकाशात् पञ्चमहाभूतसृष्टिरित्यवधारितम् । तत्रायं संशयः । क्रमसृष्टावाकाशादयः किं स्वतन्त्राः स्वस्वकार्यं सृजन्त्युत परमेश्वरतन्त्रा इति । तत्र तावत् प्राप्तम् आकाशाद् वायुः वायोरग्निरित्यादि, तत्तेज ऐक्षत बहु स्यामित्यादिश्रुत्या भूतानां देवतायाश्च हेतुत्वस्य कर्तृत्वस्य कथनात् स्वतन्त्रा एव सृजन्तीति । एवं पूर्वपक्षे सूत्रमुपन्यस्य सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * आकाशादेवेत्यादि * । * कथमिति * । तर्हीति शेषः । * तदभिध्यानमिति * । आकाशरूपः स्यां वायुरूपः स्यामित्येवं स्वस्य तद्रूपाभिध्यानम् । तच्च, बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुत्यैव संग्रहेणोक्तम् । नच तस्य तेजःप्रभृतिसाधारण्यं शङ्क्यम् । तेजःप्रभृतिष्वपि तत्पदोपनिबन्धेन प्रकरणेन च तस्यापि ब्रह्मधर्मत्वनिश्चयात् । * सर्वत्र वेदान्तेष्विति * स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिः । यतः प्रसूता जगतः प्रसूती । यः पृथिव्यां तिष्ठन् यः पृथिवीमन्तर इत्यादिषु । फलितमाहुः । * जडत इत्यादि * । * ब्रह्मण इति * तत्तद्रूपेण तत्तदन्तः स्यात् तस्मात् । एवमेव

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ १४ ॥

यथोत्पत्तिर्न तथा प्रलयः, किन्तु विपर्ययेण क्रमः । अत उत्प-

पौराणिकीषु महदादिसृष्टिष्वपि ज्ञेयम् ।

भिक्षुस्तु—अत्र स्थितिकर्तृत्वं विचार्यत इत्याह । तन्मन्दम् । पूर्वेषु पादेषु ब्रह्मण एव कारणत्वेऽवधारिते स्थितिप्रलयौ प्रत्यपि सामान्यतः कारणता सिद्धैवेति तदंशे सन्देहाभावेनाधिकरणवैयर्थ्याप्रसङ्गात् । अतः पूर्वोक्त एवार्थ इति निश्चयः ॥ १३ ॥ ७ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ ननु तैत्तिरीये छान्दोग्ये च सृष्टेः क्रमो निरूप्यते, न तु प्रलयस्य । नैयायिकादयस्तु समवाय्यसमवायिकारणनाशात् कार्यनाशमङ्गीकुर्वन्ति । मुण्डके तु विस्फुलिङ्गन्यायेन युगपदेव सर्वोत्पत्तिर्युगपदेव सर्वेषां प्रलयश्च श्राव्यते । यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीति । तथा सति क्रमिकाणां प्रलये कः प्रकारो ग्राह्य इति संशये मुण्डके ब्रह्मण्येव सर्वप्रलयस्योक्तत्वेन श्रौतत्वाल्लौकिकं मतं विहाय यौगपद्यपक्षो ग्राह्य इति पूर्वपक्षे प्रवृत्तं सूत्रमुपन्यस्य व्याचक्षते । * यथोत्पत्तिरित्यादि * । सत्यमेवमेव साक्षात्सृष्टौ, तथापि सुबालोपनिषदि, किं तदासीत् तस्मै स होवाच न सन्नासन्न सदसदिति सदसद्विलक्षणं ब्रह्माभिसन्धायोच्यते । तस्मात् तमः सञ्जायते तमसि भूतादिर्भूतादेराकाशम् आकाशाद् वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवीत्यादि । एवं सृष्टिमुक्त्वा अग्रे उच्यते, सोऽन्ते वैश्वानरो भूत्वा सन्दग्धा सर्वाणि भूतानि पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि विलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते वायुराकाशेऽपि विलीयते आकाशमिन्द्रियेष्वित्यादि । पुराणेषु च 'वायुना हृतगन्धा भूः सलिलत्वाय कल्पते । सलिलं तद्धृतरसं ज्योतिष्ट्वायोपकल्पते । हृतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते । हृतस्पर्शोऽवकाशेन वायुर्नभसि लीयते । कालात्मना हृतगुणं नभ आत्मनि लीयत' इत्यादि । पुराणं च श्रुत्युपबृंहणम् । अतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्त्यनन्तरं तत्रैव प्रलय इति येन

त्यनन्तरं प्रलयः। कुतः ? ॥ उपपद्यते ॥ प्रवेशाविपर्ययेण हि निर्गमनम् । क्रमस्तष्टावेवैतत् ॥ १४ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गा-
दितिचेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

तैत्तिरीयके आकाशादि अन्नपर्यन्तमुत्पत्तिमुक्त्वा अन्नमयादयो निरूपिता । तत्रान्नमयस्य प्राणमयस्य च सामग्री पूर्वमुत्पन्नोक्ता । आनन्दमयस्तु परमात्मा मध्ये विज्ञानमनसी विद्यमाने क्वचिदुत्पन्ने इति वक्तव्ये ।

क्रमेणोत्पत्तिस्तेन क्रमेण न प्रलयः, किन्तु विपर्ययेण क्रमः प्रलयस्य । अत्र पृच्छति । * कुत इति * । सत्यं श्रुतिपुराणेषूच्यते, परं तत्रापि हेतुर्वक्तव्यो येन बुद्धावारोहेत् । तत्राह ॥ उपपद्यत इत्यादि ॥ तथाच वैशेषिकादिवद् ध्वंसरूपो नात्र प्रलयः, किन्तु कारणे प्रवेशरूपः । अतो लौकिकप्रवेशनिर्गमन्याय एव बुद्धिगोचरीकरणायानुसन्धेय इत्यर्थः । तेनेदं सिद्धम् । युगपत्प्रलयोत्तरं युगपत्सृष्टिः । क्रमेण प्रलये तद्विपरीतक्रमेण सृष्टिरिति । तदेतदुक्तं *क्रमस्तष्टावेवैतदिति *

अन्ये तु प्रलयस्य ब्रह्मकर्तृकत्वावधारणार्थमित्याहुः । तन्मन्दम् । यतो वेत्यादिश्रुत्यैव तस्यावधारितत्वेन तत्र सन्देहस्यैवानुदयात् । अत उक्तमेव प्रयोजनमिति दिक् ॥ १४ ॥ ८ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादितिचेन्नाविशेषात् ॥ क्रमविचार एव प्रसङ्गादन्यद् विचारयतीत्याहुः * तैत्तिरीयक इत्यादि * । अत्र हि तैत्तिरीयवाक्यैकवाक्यतया छान्दोग्यवाक्यं विचारितम् । छान्दोग्ये च, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति जीव उच्यते। षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टासीदिति मन उच्यते । अतस्तत्क्रमोऽपि विचारणीयः । नच मनसोऽन्नविकारत्वस्य मयटा प्राप्तत्वादन्नोत्तरभावः शङ्क्यः । अन्नमशितं त्रेधा भवतीति तत्पूर्ववाक्ये तस्याशनोत्तरभावित्वकथनादशनस्य च मनःप्राणसम्बन्धोत्तरभावि-

तत्र क्रमेणोत्पन्ने इति वक्तव्यम् । क्रमस्तु प्रातिलोम्येन । सूत्रे विपर्ययानन्तरकथनात् । अन्तरेति च वचनात् । तेजोऽबन्नानामन्नमये गतत्वात् । वाय्वाकाशयोः प्राण एव गतत्वात् । आकाशात् पूर्वं विज्ञानमनसी उत्पन्ने इति वक्तव्यम् । तयोरग्रे वचनमेव लिङ्गमिति । अतस्तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्येतिचेन्न । अविशेषात् । नामरूपविशेषवतामेवोत्पत्तिरुच्यते, न त्वनयोः । विज्ञानमयस्य जीवत्वात् । मनोमयस्य च वेदत्वात् । अतो भूतभौतिकप्रवेशाभावाच्च तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्या ॥ १५ ॥

तायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वेनान्नमयत्वादिश्रुतेः पोषणाभिप्रायकत्वनिश्चयेन अन्नोत्तरभावित्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । अतस्तयोः क्रमः सर्वथा विचार्यः । सोऽपि तैत्तिरीयकानुरोधेन । उपजीव्यत्वात् । तैत्तिरीयके ह्याकाशाद्यन्नपर्यन्तमुत्पत्तिमुक्त्वा तदुत्तरमन्नमयादयो निरूपिताः । तत्रान्नमयसामग्र्योषध्यन्नरूपाः । तस्यान्नरसमयत्वात् । इदमा तन्निर्देशाच्च । प्राणमयस्तत आन्तर इति तस्य सामग्री वाय्वाकाशपृथिवीरूपा । न तु प्राणाख्यबाह्याबाह्येन्द्रियरूपा । तच्छिरःप्रभृतिकथने प्राणव्यानापानाकाशपृथिवीनामेव कथनात् । एवमेतद्द्वयसामग्री, ओषधीभ्योऽन्नमित्यन्तेन पूर्वमुत्पन्नोक्ता । आनन्दमयस्तु परमात्मा । स तु मूलकारणम् । तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यात्मपदेनैवोक्तः । अतः परं मनोमयविज्ञानमयावशिष्येते । तदाह ॥ अन्तरा विज्ञानमनसी इति ॥ मध्ये विज्ञानमनसी विद्यमाने क्वचिदुत्पन्ने इति वक्तव्ये । तत्र पूर्वपक्षी आह * क्रमेणेति * । तैत्तिरीये आनन्दमयस्य निकटे विज्ञानमयो, दूरे मनोमय इति तत्क्रमेणोत्पन्ने इति वक्तव्यम् । न च यद्ययं व्यासाशयः स्यात् तदा मनोविज्ञाने इति वदेन्न तु विज्ञानमनसी इति, अतो नैवमिति शङ्क्यम् । क्रमस्तु प्रातिलोम्येनैव व्यासस्य विवक्षितः । अभ्यर्हितत्वेन छान्दोग्यानुसारेण च प्रथममात्मनस्ततो मनसः स्मरणात् । नचात्र मानाभावः शङ्क्यः । सूत्रे विपर्ययानन्तरं कथनात् । अन्तरेति वचनाच्च । यद्येतन्नाभिप्रेया-

दिदं विपर्ययसूत्रात् पूर्वं पठेत् । अन्तरेति च न वदेत् । वायुतेजः-प्रभृतिष्वन्तरेति पदं विनापि प्रणयनात् । अत एतद्वाक्यविचार एव व्यासाशयः । एवं सति छान्दोग्योक्तानां तेजोऽबन्नानामन्नमये गतत्वाद् वाय्वाकाशयोरङ्गीक्रियमाणयोः प्राणमये गतत्वाद् आकाशात् पूर्वं विज्ञानमनसी, विज्ञानं जीवो, मनोऽन्तःकरणमुभयविधबाह्येन्द्रियनायकमिति तदुपलक्षितं करणकदम्बकं चेति द्वे उत्पन्ने इति वक्तव्यम् । अन्यथा सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुत्युक्तानां जीवानाम्, एतस्माज्जायते प्राण इति श्रुतौ स्मृतिपुराणादिषु च जगत्कारणकोटिनिविष्टानां प्राणादीनां महदहङ्कारादीनां च ब्रह्मकार्येष्वनिवेशे क्रमसृष्टौ न्यूनताऽऽपद्येत । नचाकाशादिग्रहणे यथा महाभूताधिकारो नियामकस्तथात्र विज्ञानमनसोर्ग्रहणे नियामकं छान्दोग्ये नास्तीति वाच्यम् । तयोरग्रे, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येति, षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाऽऽसीदिति वचनमेव लिङ्गम् । तैत्तिरीये चानन्दमयनिकटे विज्ञानमयस्य, दूरे मनोमयस्य कथनं लिङ्गम् । आकाशादिभूतघटितस्य प्राणमयस्य दूरस्थात् । भौतिकघटितस्यान्नमयस्य ततो दूरत्वाच्च । इदमपि लिङ्गमिति च । अतस्तयोर्जीवान्तःकरणयोरुत्पत्तिर्वक्तुं युक्तेतिचेत् । न । कुतः । अविशेषात् । नामरूपात्मकविशेषवन्तो ये वर्त्तन्ते तेषामेवोत्पत्तिरुच्यते । छान्दोग्ये तैत्तिरीये च, न त्वनयोर्भवदुक्तयोर्जीवान्तःकरणयोः । छान्दोग्ये जीवस्यात्मपदेन विशेषितत्वात् । भूतविकारात्मकमनःप्राणवाश्चामुक्त्यभावादुक्तेन्द्रियाणां चाभावात् । तैत्तिरीये च विज्ञानमयस्य जीवत्वात् । मनोमयस्य वर्गाद्यात्मकवेदत्वात् । अतः श्रुतिद्वयेऽपि जीववेदयोरेवाभिप्रेतत्वात् तयोश्च भूतभौतिकप्रवेशाभावान्न तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्येति सिद्धम् । नच छान्दोग्ये वेदोऽभिप्रेत इति कथं ज्ञेयमिति शङ्क्यम् । नामरूपव्याकरणरूपकार्येण तदवगमात् । वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि । धातुषूद्धव कल्प्यन्ते एतेषां स्वार्थसिद्धये' इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्येन तस्य तत्कार्यतानिश्चयात् । एवं जीवस्य करणत्वं वेदस्य च द्वारत्वम् । तेनोभयोः कार्यं नामव्याकरणमिति निश्चयः।इदं च, शब्द इति चेन्नातःप्रभवात्' इति सूत्रे सर्वैरङ्गीक्रियत इति नात्र विवादलेशः।एवश्चास्मिन्नधिकरणे तैत्तिरीयोक्तौ विज्ञानमयमनोमयौ विषयः । कोत्पद्येते इति सन्देहः ।

उत्पत्तिसामग्र्यनुक्तिरुत्पन्नेषु पाठश्च सन्देहबीजम् । तयोर्जीवान्तःकरणरूपत्वाच्छ्रुत्यन्तरे तयोः साक्षादुत्पत्तिकथनादाकाशात् पूर्वं च कथनात् क्रमसृष्टावपि आकाशात् पूर्वं परमात्मनः सकाशात् ते अप्युत्पद्यते इति पूर्वः पक्षः । ते अत्र न जीवान्तःकरणरूपे, किन्तु जीववेदरूपे, तद्भ्रमकस्य लाभात् । अतो न तयोरुत्पत्तिरत्राभिप्रेतेति सिद्धान्तः । ननु भवत्वेवं तथापि न्यूनांशपूरणाय क्रमसृष्टावपि प्राणेन्द्रियमनसां क्वचिदुत्पत्तिस्तु वक्तव्येतिचेत् । पुराणानां श्रुत्युपबृंहणत्वात् तदनुसारेणाकाशात् पूर्वमेव तत्तत्कारणभावापन्नाद् ब्रह्मण एवेति ज्ञातव्यम् ।

रामानुजाचार्यो विज्ञानभिक्षुश्चैवमेवाहुः ।

यत्तु शङ्कराचार्यभास्कराचार्याभ्यां बुद्धिं तु सारथिं विद्धीति, एतस्माज्जायते प्राण इति वाक्यद्वयं विषयत्वेन धृत्वा सूत्रस्थं विज्ञानपदं च करणव्युत्पत्त्या बुद्धीन्द्रियसंग्राहकं विधाय विज्ञानमनसी इति द्विवचनमुपपादितम् । ततोऽग्रे करणानां भौतिकत्वपक्षे तेनैव निर्वाहान्न क्रमान्तरापेक्षा । अभौतिकत्वपक्षे तु तेभ्यः पूर्वमित्युक्तम् । तत् तदनुसारिणामेव रोचिष्णु । आद्यस्य काठकवाक्यस्योत्पत्तिप्रकरणीयत्वाभावेन विषयवाक्यत्वायोगात् । बुद्ध्यादीनां त्रयाणां तत्र पृथगुक्त्या सौत्रद्विवचनविरुद्धत्वाच्च । द्वितीयस्य मुण्डकवाक्यस्य च बुद्धिरहितत्वेनैव तथात्वाच्च । करणव्युत्पत्तेर्बुद्ध्यादित्रयसाधारण्येन सूत्रे मनःप्रयोगवैयर्थ्यापत्तेश्च । भौतिकेन्द्रियपक्षानादरणीयतया अस्माभिः प्रागुपपादितत्वेन तद्रीत्या छान्दोग्ये तन्निवेशस्याशक्यवचनतया, अभौतिकपक्षे चात्माकाशयोरन्तराले वा पश्चाद्वा तेषां प्राप्त्या सूत्रीयसिद्धान्तस्योपपत्तिशून्यतया शैथिल्यप्रसङ्गाच्च । नच प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत् स आत्मानमैक्षत स मनोऽसृजत तन्मन एवासीत्तदात्मानमैक्षत तद्वाचमसृजतेतिश्रुत्यन्तरे पृथक्क्रमाम्नानात् । स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीमिन्द्रियं मनोऽन्नमिति प्रश्नोपनिषच्छ्रुतेश्च न शैथिल्यमिति वाच्यम् । तथा सति व्यासपादैः श्रुत्यन्तरेणाविशेषादित्येवमुच्यते । किञ्चैकस्यां सृष्टाविन्द्रियादीनां नानाविधाभिरुत्पत्तेर्वक्तुमयुक्तत्वात् तत्तत्सृष्टौ तत्र तत्रोत्पत्तिरित्यङ्गीकार्यम् । तथा सति यथा साक्षात्सृष्टिक्रमसृष्ट्योः शब्दादेव सन्देहाभावस्तथा-

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

ननु विज्ञानमयस्य जीवस्यानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदः। उत्पत्तिस्तु त्रिविधा निरूपिता। अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागम इति। तथाच जीवस्य समागमलक्षणाऽप्युत्पत्तिर्न स्यादितीमामाशङ्कां निराकरोति तुशब्दः। चराचरे स्थावरजङ्गमे शरीरे तयोर्विशेषेणापाश्रय आश्रयः शरीरसम्बन्ध इति यावत्। स तु स्यात्। न तु स्वतः। ननु शरीरस्योत्पत्तौ जीवोऽप्युत्पद्यते।

ऽत्रापीति सूत्रमनावश्यकं च स्यात्। अतस्तदविचारेऽपि शास्त्रे न्यूनत्वस्याभावात् प्रागुक्तमेव निरवद्यमिति दिक् ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ जीवाद्यनुत्पत्तावेव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति। * नन्वित्यादि *। जीवस्येत्युपलक्षणम्। पूर्वसूत्रे वेदस्यापि विचार्यत्वेनोपक्षिप्तत्वात्। अतो विज्ञानमयस्य मनोमयस्यचानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदः। न हि जीवानुत्पादे कश्चित् संसारासक्तो वा मुमुक्षुर्वा प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणकर्मज्ञानभक्त्यधिकारी भवेत्। तदभावे च लोकयात्रा तत्तत्पुरुषार्थोपायबोधकानि शास्त्राणि चोच्छिद्येरन्। न वा वेदस्यानुत्पत्तौ धर्माधर्मादिकमसङ्कीर्णमवगन्तुं शक्येत। तदभावे लोकमर्यादाऽप्युपच्छिद्येत। एवं सर्वव्यवहारोच्छेद उभयत्रापि समान इति पृथक् तदनुक्तिः। नच नामरूपसम्बन्धात्मिका या उत्पत्तिः सैवात्र निषिध्यते, नेतरेत्यतो न दोष इति वाच्यम्। उत्पत्तिस्तु पूर्वं त्रिविधा निरूपिता। अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागम इत्यादि। सन्नियोगशिष्टासु तिसृष्वेकतरैव निषिध्यते, नेतरेत्यत्र विनिगमकाभावात्। तथाच जीवस्य समागमलक्षणाऽप्युत्पत्तिर्न स्यादितीमामाशङ्कामित्यर्थः। * शरीरे इति प्रथमायाः, * तयोरिति सप्तम्या द्विवचनम्। * स तु स्यादि-

अन्यथा जातकर्मादीनामभावप्रसङ्गादितिचेन्न । तद्व्यपदेशस्तस्य शरीरस्य जन्ममरणधर्मवत्त्वेन जीवव्यपदेशो भाक्तो लाक्षणिकः । कुतः ? । तद्भावभावित्वात् । शरीरस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव जीवस्य तद्भावित्वम् । देहधर्मो जीवस्य भाक्तः । तत्सम्बन्धेनैवोत्पत्तिव्यपदेश इति सिद्धम् ॥ १६ ॥

ति * । जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमान उत्क्रामन्म्रियमाण इति श्रुत्या देहसम्बन्धेनैव तयोरुक्तत्वाद्देहसम्बन्धस्तु स्यादित्यर्थः । नच वेदस्य न शरीरसम्बन्ध इति शङ्क्यम् । नादात्मना सर्वशरीरेषु तस्यैव विद्यमानत्वात् । तदुक्तमेकादशस्कन्धे भगवता, स एष जीवो विवरप्रसूतिरित्यादिद्वयेन । * तस्य शरीरस्येत्यादि * । शरीरस्य जन्ममरणवत्त्वेन जीवे तस्य जन्ममरणवत्त्वस्य व्यपदेशो भाक्तो लाक्षणिक इति योजना । पृच्छति * कुत इति * लक्षणारूपात् कस्मात् सम्बन्धात् । * तद्भावभावित्वादिति * । तद्भावेन शरीरभावेन शरीराभिमानेनेति यावत् । तेन भवति व्याप्तस्तिष्ठति तच्छीलस्तद्भावभावी तत्त्वात् । तथाच शरीराभिमानरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः । तदाहुः । * शरीरस्येत्यादि * । * तद्भावित्वमिति * तदभिमानित्वम् । सिद्धमाहुः । * देहेत्यादि * । * तत्सम्बन्धेनेति * देहसम्बन्धेन । एवमेव वेदेऽपि समानन्यायाद् बोध्यम् । एवञ्च चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यादिति भिन्नं वाक्यं, शिष्टं वाक्यान्तरम् ।

भास्कराचार्यास्तु—चरे अचर उद्गत इति गौणत्वसिद्धिरित्यर्थं वदन्तश्चरे अचरस्य व्यपाश्रय इत्येवं समासं कृत्वा, अन्ये तु चराचरं व्यपाश्रयो यस्येति बहुव्रीहिं कृत्वा चराचरव्यपाश्रयपदम् उत्पत्तिनाशव्यपदेशस्य भाक्तत्वे हेतुत्वेन व्याकुर्वन्ति । तद्भावभावित्वादिति तु शरीरसद्भावे जन्ममरणयोर्भावित्वादित्येवं ताच्छील्ये णिनिमङ्गीकृत्य व्याकुर्वन्ति । तथा सति तद्भावभावित्वाच्चराचरव्यपाश्रयस्तद्व्यदेशो भाक्तः स्यादित्येकमेव वाक्यं भवति । तन्न सूत्रकृतोऽभिप्रेतमिति प्रतिभाति । स्यात्पदस्य मध्ये पाठात् । अभिमानेन

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

ननु जीवोऽप्युत्पद्यतां, किमिति भाक्तत्वं कल्प्यत इतिचेत् ।

वा समागमेन वा जीवशरीरयोः सम्बन्धस्य सर्वेषामावश्यकत्वाच्च वाक्यद्वयपक्ष एव साधीयानिति ।

भिक्षुस्तु–अन्तःकरणस्य रूपभेदेनाकाशवन्नित्यानित्यत्वं स्वीकृत्यात्र नित्यान्तःकरणस्याभिप्रेतत्वात् तदुत्पत्तिव्यपदेशो भाक्त इत्येवमर्थमाह । तदस्माकमप्यभिमतम् । परं यन्नित्यत्वेन तस्याभिमतं तदस्माकं वेदसूक्ष्मरूपत्वेन भगवदीयत्वेन, न तु तत्त्वान्तरत्वेनेति विशेषः ।

रामानुजाचार्यास्तु–इदं सूत्रं प्रासङ्गिकत्वेनेच्छन्ति । तथाहि । पूर्वं, तेज ऐक्षतेत्यादौ तेजःप्रभृतयः शब्दाः ब्रह्मैवाभिदधतीत्युक्तम् । तथा सति तैस्तैः शब्दैस्तत्तद्व्यपदेश उपरुध्येत इति शङ्कायां, चराचरसूत्रं प्रवृत्ते । अर्थस्तु–चराचरव्यपाश्रयस्तत्तद्व्यपदेशो भाक्तः, लोके वाच्यैकदेशे भङ्क्त्वोक्त इत्यर्थः । समस्तप्रकारिणो ब्रह्मणः प्रकारभूतवस्तुग्राहिप्रज्ञादिप्रमाणाविषयत्वाद् वेदान्तश्रवणात् प्रकारप्रकारिप्रतीतेः प्रकारिप्रतीतिभावभावित्वाच्च तत्पर्यवसानस्येति । यद्वा तेजआदयः शब्दास्तत्तद्वाचका इति तेषां ब्रह्मवाचकत्वं भाक्तमित्यत आह । चराचरेति । चराचरव्यपाश्रयस्तद्व्यपदेशश्चराचरवाचिशब्दप्रयोगो ब्रह्मण्यभाक्तः । कुतः ? । तद्भावभावित्वात् । सर्वशब्दानां वाचकभावस्य नामरूपव्याकरणश्रुत्या ब्रह्मभावभावित्वादिति द्विधा व्याख्यानात् । अत्रोदासीना वयम् ।

माध्वास्तूक्तसूत्रद्वयात्मकमधिकरणं लयक्रमविचारपरमिच्छन्ति । तत्रापि वयं तथैव ॥ १६ ॥ ९ ॥

नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ पूर्वाधिकरणे जीवस्य नामरूपविशेषसम्बन्धाभावाज्जीवस्य नोत्पत्तिरित्युक्तम् । तद्युक्तं न वेति सन्देहे, देवदत्तादिनाम जीवस्यैव, न शरीरमात्रस्य । मृते देवदत्ते तदीयगयाश्राद्धादिकरणानुपपत्तेः । एवं नामसम्बन्धे तत्र सिद्धे सोऽप्युत्पद्यतां तदेतदाहुः । * ननु जीवोऽपीत्यादि * । समाधिं व्याकुर्वन्ति * नेत्यादि * । तथाच, अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयाद्-

न । आत्मा नोत्पद्यते । कुतः ? । अश्रुतेः । न हि आत्मन उत्पत्तिः श्रूयते । देवदत्तो जातो, विष्णुमित्रो जात इति देहोत्पत्तिरेव । न तु तद्‌व्यतिरेकेण पृथग् जीवोत्पत्तिः श्रूयते । विस्फुलिङ्गवदुच्चरणं नोत्पत्तिः । नामरूपसम्बन्धाभावात् । एतस्य गुणाः स्वरूपं चाग्रे वक्ष्यते ।

धिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि त्वं जीव शरदः शतमित्यादिश्रुतिविचारे लोकविचारे च देहस्यैवोत्पत्तिः । श्राद्धादिशास्त्रे तु देवदत्तादिदेहोपलक्षितो जीवोऽभिप्रेयते । तत्रापि पूर्वोक्तश्रुतिप्रभृतय एव बीजम् । अत एव, 'अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् । फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनमि'त्यादौ देहेऽपि गौण्या जीवपदप्रयोगः । यद्वा 'एतत्पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडशविस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयत'इति चतुर्थस्कन्धस्मृतेर्विशिष्टे पारिभाषिको वा । न तु देहव्यतिरेकेण पृथग् जीवोत्पत्तिः श्रूयते । नापि युक्तिगोचरीभवति । तस्योत्पत्तिनाशशालित्वे श्राद्धादिशास्त्रोक्तामुष्मिकफलसम्बन्धानुपपत्त्या सर्वशास्त्रविप्लवप्रसङ्गात् । प्रेतादिपूर्वजन्मकथनाद्यनुपपत्तेश्च ।

अतो देहस्यैव जन्मादिधर्मवत्त्वात् तत्सम्बन्धेनैव जीवे जन्मादिव्यपदेश इति निश्चयः । ननु बृहदारण्यके, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुत्या प्राणादिजडसाधारण्येन व्युच्चरणश्रावणान्मुण्डके च, एतस्माज्जायते प्राण इत्यनेनोत्पत्तिमत्तया श्राविताना प्राणादीनामस्य साहचर्यात् कथं नोत्पत्तिरित्यत आहुः । * विस्फुलिङ्गवदित्यादि * । यतो विस्फुलिङ्गवदुच्चरणं नोत्पत्तिः । नामरूपसम्बन्धाभावात् । अन्यथा व्युच्चरणश्रुतावात्मशब्दप्रयोगस्य, बालाग्रश्रुतिव्याकरणश्रुत्योर्जीवशब्दप्रयोगस्य च विरोधापत्तेः ।

न चास्यापि सृष्ट्यनन्तरभावित्वात् कृत्रिमत्वं शङ्क्यम् । तथा सति सृष्टेः पूर्वं ब्रह्मण एव केवलस्य सत्त्वात् सृष्ट्यनन्तरं प्रयुज्यमानानां शब्दानां सर्वत्र परिभाषिकत्वापत्त्या रूढ्युच्छेदप्रसङ्गात् । अतस्तद्भा-

किञ्च । नित्यत्वाच्च ताभ्यः श्रुतिभ्यः । अयमात्माऽजरोऽमरः, न जायते म्रियत इत्येवमादिभ्यः ॥ १७ ॥

वाय सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्त इति श्रुत्युक्तस्य नामरूपनियमस्य साहाजिकत्वमास्थेयम् । तथा सति तदतिरिक्तस्यैव कृत्रिमत्वं, न तु नैसर्गिकस्येति निश्चयः । तदेतदुक्तं * नामरूपसम्बन्धाभावादिति । न च नामरूपान्तरसम्बन्धस्यैवोत्पत्तित्वं, न केवलव्युच्चरणस्येत्यत्र किं गमकमिति शङ्क्यम् । यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेदित्यव्यवहितपूर्वमुदितस्य दृष्टान्तस्यैव गमकत्वात् । अन्यथैकेनैव निर्वाहे इतरवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतस्तन्तूनां नामरूपसम्बन्धात् पूर्वो दृष्टान्तः प्राणादीनां भूतानां नामरूपसम्बन्धवतामुत्पत्तिबोधकः । नच तेषामुत्पत्तिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यम् । ऐतरीये, स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति प्रश्ने, स प्राणमसृजतेत्यादिसृष्टिश्रुतीनामेव मानत्वात् । नच तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यात्मकरणश्रुतिविरोधः । तत्र यथास्थितप्राकट्यस्यैव करणत्वेन विवक्षितत्वात् । अन्यथा तस्य सुकृतत्वविरोधापत्तेः । नचात्मकृतेः परिणामादिति सूत्रे तस्य परिणामत्वस्याङ्गीकारविरोधः शङ्क्यः । तत्र यथास्थितप्राकट्यस्यैव परिणामत्वेन विवक्षितत्वात् । अन्यथा विपरिणामादित्येवं वदेत् । अतः प्राणादीनामेवोत्पत्तिर्न जीवस्येति निश्चयः । द्वितीयस्तु जीवानामुच्चरणमात्रबोधक इत्यास्थेयम् । नच यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते चेति मुण्डकवाक्यस्वारस्यात् पूर्वो दृष्टान्तः कर्तृत्वमात्रबोधक इति वाच्यम् । एवमपि क्रियाविषयाणामुत्पत्तिमत्त्वस्य सिद्धेः । नचैवमपि प्राणादिसाम्यानपाय इति शङ्क्यम् । यत एतस्य गुणाः स्वरूपं चाग्रे, ज्ञोऽत एवेत्यादिसूत्रेषु वक्ष्यते । अतस्तदवगतौ प्राणादिसाम्यसन्देहस्य सुखेन निवृत्तेः । नन्वेवमपि प्रमेयबलेन निवृत्तिर्न तु प्रमाणेन । शास्त्रं तु भवतां प्रमाणप्रधानमतो नेदं युक्तमत आहुः * किञ्चेत्यादि * । इत्येवमादिभ्य इत्यादिपदेन, नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्, अजो नित्यः शाश्वतोऽयमित्यादीनां सङ्ग्रहः । तथाच नात्र प्रमाणाभाव इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १० ॥

गुणान्निरूपयन् प्रथमतश्चैतन्यगुणमाह ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

ज्ञश्चैतन्यस्वरूपः । अत एव श्रुतिभ्यो विज्ञानमय इत्यादिभ्यः ।

सर्वविप्लववादी ब्रह्मवाक्यान्युदाहृत्य सूत्रोक्तसिद्धान्तमन्यथाकृत्य श्रुतिसूत्रोल्लङ्घनेन प्रगल्भते ।

ज्ञोऽत एव ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * गुणानित्यादि * । गुणाँस्तद्गुणान् धर्मान्निरूपयन् प्रथमतो मुख्यतया चैतन्यगुणं चैतन्यं गुणो यस्य तादृशं, यो यज्जनकः स तद्गुणको, यो यद्गुणकः स तदविनाभूतो, यो यदविनाभूतः स तदात्मक इति व्याप्तीनां समन्वयसूत्रे सिद्धत्वादत्र चैतन्यगुणकत्वेन चैतन्यात्मकमात्मानमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * ज्ञ इत्यादि * । ज्ञानधर्मकत्वेऽपि ज्ञानस्वरूप इत्यर्थः । ननु कप्रत्ययस्य कर्त्तर्यनुशासनाज्ज्ञानकर्त्तेति भवति । तच्च कर्त्तृत्वं समवायसम्बन्धेनेति ज्ञानधर्मकत्वे पर्यवस्यतीति काणभुजवदङ्गीकर्त्तव्यं, न तु सांख्यवज्ज्ञानस्वरूप इत्येतामाशङ्कां हेतुबोधितश्रुत्युपन्यासेन परिहरन्ति * विज्ञानेत्यादि * । तथाच छान्दोग्यप्रभृतिषु, न पश्यो मृत्युं पश्यति, एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता रसयितेत्यादिभिर्विज्ञातृत्वादिबोधनाज्ज्ञानधर्मकत्वेऽपि तैत्तिरीयादौ मयट्प्रत्ययेन ज्ञानप्राचुर्यबोधनात् । एतन्निगमनश्लोके च विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यादिना ज्ञानस्वरूपत्वकथनाज्ज्ञानधर्मो ज्ञानस्वरूपश्च । न तु काणभुजवन्न वा कापिलवदित्यर्थः । अत्रान्येषां मतानामेकदेशितया भगवन्माहात्म्याविरोधितया च संग्राह्यत्वं बोधयितुं शाङ्करं मतं दूषणायोपक्षिपन्ति * सर्वविप्लवेत्यादि * । सर्वविप्लववादित्वं तु पाद्मवचनोपन्यासेन, नासतोऽदृष्टत्वादित्यत्र मया प्रदर्शितम् । तादृशो, ब्रह्मवाक्यानि विज्ञानमानन्दं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म अयमात्मानन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन इत्यादीन्युदाहृत्य, सूत्रोक्तसिद्धान्तमन्यथाकृत्य सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यादिसूत्रेषु सिद्धं जीवब्रह्मणोर्भेदरूपं सिद्धान्तं भेदस्य काल्पनिकत्वकथनेन संसारिस्वरूपमात्राख्यानपरतया व्याख्याय, अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना

स वक्तव्यः । किं जीवस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते जीवत्वं वा निराक्रियते इति । आद्ये इष्टापत्तिः । न हि विस्फुलिङ्गोऽग्न्यंशो भूत्वा नाग्निः । द्वितीये स्वरूपनाशः ।

जीवत्वं कल्पितमितिचेन्न । अनेन जीवेनात्मनेति श्रुतिविरोधात् । नचानादिरयं जीवब्रह्मविभागो बुद्धिकृतः । प्रमाणाभावात् । सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधश्च । नच जीवातिरिक्तं ब्रह्म नास्ति । सर्वश्रुतिसूत्रनाशप्रसङ्गात् । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः । अयमात्मा अपहतपाप्मा । अधिकं तु भेदनि-

---

सम्परिष्वक्तः प्राज्ञेनाऽऽत्मनान्वारूढ इत्यादिश्रुतीनाम उक्तसूत्राणां चार्थत्यागेन धार्ष्ट्यं करोतीत्यर्थः । तद् दूषयन्ति । * स वक्तव्य इत्यादि * । द्वितीये स्वरूपनाश इति * । जीवत्वनिराकरणपक्षे जीवस्वरूपस्याविद्यकत्वान्मुक्तावविद्यानाशे जीवस्वरूपनाश एव स्यात्, तथाचात्महानमपुरुषार्थ इति मोक्षस्यापुरुषार्थता च स्यात् । ननु वस्तुत आत्मनो ब्रह्मत्वाज्जीवत्वं तस्य कल्पितमतो न तन्नाशे स्वरूपनाश इत्यत आहुः * जीवत्वमित्यादि * । अत्र हि जीवशब्दोदितस्यात्मनो जीवस्यात्मनश्चेत्युभयोर्वा नामरूपकरणत्वं श्राव्यते । तत्र यदि जीवत्वं कल्पितं स्यात् तदा ततः पूर्वं कल्पकः कश्चिद्वक्तव्यः । तत्र न तावद् ब्रह्मणस्तथात्वम् । अविद्यासम्बन्धराहित्यात् । न तावज्जीवस्य, कल्पनाविषयत्वात् । सृष्ट्यादौ जीवान्तरस्याभावात् । जडस्य तु न तथात्वं, प्रत्यक्षविरोधात् । यदि तु तेजआदिदेवतायाः कल्पकत्वं शङ्क्यते तदा तस्यापि जीवत्वात् तस्य कः कल्पकः । तस्मात् कल्पकनिर्वचनाशक्त्या जीवस्याकल्पितत्वमेवास्थेयम् । अन्यथा, अनेन जीवेनेति, द्वा सुपर्णा इति च श्रुतिविरोधः । नच बहुत्ववज्जीवत्वमपि पाश्चात्यमिति शङ्क्यम् । तथा श्रुत्यभावात् । सृष्ट्यादावनेन जीवेनेति सिद्धवन्निर्देशाच्च । अतः सृष्टेः पूर्वमपि भगवदङ्गवज्जीवरूपोंऽशोऽपि भगवदविभक्तस्तादृशनामादिविशिष्टो नित्य एवाऽऽस्थेयः । नन्वनादिजीवब्रह्मविभागो बुद्धिकृत इति तथेत्यत आहुः * । न चेत्यादि * । न ह्यनादित्वे बुद्धिकृतत्वे वा प्रत्यक्षं प्रमाणीभवितुमर्ह-

देशादिसादिबाधः ।

तस्मात् सदंशस्य तदूव्यपदेशवाक्यमात्रं स्वीकृत्य शिष्टपरि-

ति । जीवभावस्य कल्पितत्वेन तत्प्रत्यक्षस्य स्वाप्निकमायिकपुरुषप्रत्यक्षवत् प्रामाण्यायोगात् । अत एव नानुमानादिरपि । श्रुतयस्तु-तत्र विस्फुलिङ्गवदृव्युच्चरणं ब्रह्मण्यप्ययं चाभिदधत्यो जीवब्रह्मविभागस्य सादित्वमेव बोधयन्ति ।

नच, न कर्माविभागादिचेन्नानादित्वादिति सूत्रे कर्मानादित्वबोधनेन विभागानादित्वं, पुण्यः पुण्येनेति तद्विषयश्रुत्या बोधितप्रायमेवेति वाच्यम् । श्रुतौ सदसत्कर्मणा सदसद्देहभवनमात्रबोधनेन विभागानादित्वस्याबोधनात् सूत्रेऽनादित्वकथनस्य कर्मसापेक्षतया करणेऽपीश्वरस्यानीश्वरत्वाभावबोधनार्थत्वावसायात् । अन्यथा, एष ह्येव साधु कारयतीत्यादिश्रुतिविरोधस्यापरिहाराद् वैषम्याद्यभावस्य तदनन्यत्वादेव सिद्धेश्च । नच तत्र संसारानादित्वव्याख्यानं युज्यते । तथा सतीश्वरस्यानीशत्वं, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधश्च । संसारहेतुभूताया अविद्याया जीवानां च सत्त्वात्। एतदेवोक्तं *सदेवेत्यादिना। नच सा असतीति युक्तम् । तथा सति तया संसारासम्भवापत्तेः । नापि सदसद्विलक्षणेति । तथा सति ब्रह्मानतिरेकापत्तेः । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यत इति गीतावाक्यात्। कल्पितजीवानादित्वमप्येतेनैव निरस्तम् । अतो विभागानादित्वमप्रमाणकमेव । किञ्च । बुद्धिकृत इति कस्य बुद्धिकृतः । जीवस्य ब्रह्मणो वा स्वस्यैव वा । तत्र न तावदाद्यः । जीवस्यैवाभावात्। द्वितीये तु बुद्धिकृतत्वाद् गतमनादित्वम्। तदानीं बुद्धिसत्त्वादद्वितीयश्रुतिविरोधश्च । तृतीये त्वसम्भव एव । तस्या जडत्वात्। अबुद्धिकृतपक्षे विभागस्य कृतत्वेऽपि जीवस्य सत्त्वाद्वितीयश्रुविरोध एव । नचैवं विभागस्य सादित्वे विस्मृतकण्ठमणिन्यायेन विस्मृतस्वस्वरूपं ब्रह्मैव इति जीवातिरिक्तं ब्रह्म नास्तीति युक्तम् । सर्वश्रुतिसूत्रनाशप्रसङ्गात् । केषां नाशप्रसङ्ग इति चेत्। यः सर्वज्ञ इत्यादीनां बाधः। * स्वीकृत्येति * अंशत्वत्यागेन

ग्रहार्थमाध्यमिकस्यैवायमपरावतारो नितरां सद्भिरुपेक्ष्यः ॥१८॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

अत एवेति वर्तते । स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति । ये के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे। श्रुत्युक्तानामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणाद् यथायोग्यं तस्य परिमाणमङ्गीकर्तव्यम् ।

तथात्वं स्वीकृत्य।*माध्यमिकस्यापरावतार इति * भगवदाज्ञप्तशिवाऽवतारत्वेन प्रसिद्धे शङ्कराचार्ये माध्यमिकोऽप्याविष्ट इति तथा। एवं च सर्वावस्थासाधारण्येन ज्ञानधर्मा ज्ञानस्वरूपश्च जीव इति सिद्धम् ।अत्रापि जीवो वैशेषिकवदङ्गीकार्यः, सांख्यवद् वेति सन्देहः । उभयथा श्रुतिः सन्देहबीजम् । यथाकथञ्चिदस्तु अभ्यर्हितत्वात् सांख्यमतमेवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तूक्त एव । विचारस्तु गुणमुख एव, न तु स्वरूपमुखः । सूत्रे ज्ञशब्दप्रयोगादिति ॥ १८ ॥ ११ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ अतः परं जीवस्य शारीरकब्राह्मणे, स वा एष महानज आत्मेति, कौशीतिकब्राह्मणे च, योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेष्विति व्यापकत्वमध्यमपरिमाणयोः श्रावणात्, श्वेताश्वतरे च, आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति, बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च, भागो जीवः स विज्ञेय इत्यणुत्वश्रावणात्, सन्देहे जीवस्य परिमाणं विचार्यते । तत्र सूत्रे एकं षष्ठ्यन्तं पदं,तस्य सम्बन्धः क्वापि न प्रतीयत इति तं बोधयन्ति । * अत इत्यादि * । कर्त्तव्यमित्यन्तेन * । अत्र प्रथमं वाक्यं कौशीतकिब्राह्मणे प्रतर्दनाख्यायिकायाम् । द्वितीयमपि तत्रैव गाङ्गयायनिश्वेतकेतुसंवादे । तृतीयं बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे ।* श्रवणादिति * जीवे श्रवणात् । तथाच श्रुतित एवोत्क्रान्तिगत्यागतीनां जीवे श्रवणाद् यथायोग्यम् उत्क्रान्त्यादिक्रियायोग्यं जीवस्य परिमाणमङ्गीकर्त्तव्यमित्यर्थः । सूत्रयोजना तु जीवात्मा उत्क्रान्तिगत्यागतिसम्बन्धी । अत एव तद्बो-

यद्यपि, आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति श्रुत्यैव परिमाणमुक्तं, तथापि बहुवादिविप्रतिपन्नत्वाद् युक्तिभिः साधयति । ब्रह्मवैलक्षण्यार्थमुत्क्रान्तिपूर्वकत्वमुक्तम् ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां सम्बन्धे इन्द्रियादिभिः परिष्वङ्गोऽप्यस्ति । ततः सन्देहोऽपि भवेत् । किमुपाधित एतेषां सम्बन्धो भवेत् स्वतो वेति ।

धकश्रुतिभ्य एवेति बोध्या । अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * यद्यपीत्यादि * । उत्क्रान्तिशब्दः प्रथमतः किमर्थं प्रयुक्त इत्यत आहुः । * ब्रह्मेत्यादि * । आसीनो दूरं व्रजतीति ब्रह्मणोऽपि गतेरुक्तत्वात् तद्वैलक्षण्यं गतौ ज्ञापयितुं प्रयुक्त इत्यर्थः ।

ननु प्रश्नोपनिषदि, स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति । स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीमिन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकेषु नाम चेति सृष्टिलिङ्गात् षोडशकलस्यापि ब्रह्मत्वप्रतीतेरुत्क्रान्तेः कथं ब्रह्मवैलक्षण्यार्थत्वमिति चेत् । उच्यते । नात्रोत्क्रान्तेर्ब्रह्मधर्मत्वं प्रतीयते । प्राणधर्मत्वेनैवेक्षणे प्रतीयमानत्वात् । तदुत्क्रान्त्यैव स्वोत्क्रान्तिकथनेन स्वोत्क्रान्तेरौपचारिकत्वबोधनाच्च तादृशज्ञापन एव पर्यवसानात् । नच, क्वासौ पुरुष इति भारद्वाजप्रश्ने इहैवान्तःशरीरे सौम्य स पुरुष इति पिप्पलादेनोत्तरितत्वात् तत्र चान्तःशरीरस्थत्वलिङ्गेन जीवाभिन्न एव स पुरुष इति शङ्क्यम् । लिङ्गस्य ब्रह्मसाधारणत्वात् । गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादित्यधिकरणे जीवब्रह्मणोरुभयोरपि गुहाप्रवेशस्य निर्णीतत्वादिति ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ ननु पूर्वसूत्रेणैवाणुत्वे सिद्धे अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * उत्क्रान्तीत्यादि * । * एतेषामिति * गत्यन्तानामर्थानाम् * । * स्वतो वेति * एवंप्रकारिकायां शङ्कायां सूत्र-

उत्तरयोर्गत्यागत्योः स्वात्मना केवलस्वरूपेण।
ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् सृजते सञ्चरत्यपि।
जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः॥

ब्रह्मोपनिषत्। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य ब्रह्माऽप्येति। कामरूप्यनुसञ्चरन्निति वा।

अथवा, उत्क्रान्तिगत्यागतीनां जीवसम्बन्ध एव बोध्यते, नाऽणुत्वम्। स्वात्मना चोत्तरयोरित्यणुत्वम्। अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति उत्क्रमे गत्यतिरिक्ते स्वातन्त्र्याभावात्।

माहेति शेषः। व्याकुर्वन्ति। * उत्तरयोरित्यादि *। अत्राप्यत एवेत्यनुवर्त्तते। तथाच श्रुतित एव स्वरूपेण गत्यागतिसम्बन्धी प्रतीयतेऽतोऽणुरेवेत्यर्थः। ता एव श्रुतीः प्रदर्शयन्ति। * ऊर्णनाभिरित्यादि *। आद्याया अन्यैरनुदाहृतत्वादाथर्वणप्रसिद्ध आकार उक्तः। द्वितीया छान्दोग्ये। तृतीया बृहदारण्यके। चतुर्थी तैत्तिरीयाणां भृगूपनिषदि मुक्तिप्रकरणस्था। एवं श्रुतिचतुष्टयेन जीवस्य षडवस्थाः प्रदर्शिताः। तासु जाग्रत्युपाधिपरिष्वङ्गेऽपि स्वप्न इन्द्रियाणां लयेन साक्षिण एव केवलस्य सत्त्वादुपाधिशून्यत्वं सृष्टावप्येवमनुप्रवेशस्योपाधिसम्बन्धघटकत्वादनुप्रवेशदशायां पूर्वं तदभावः। अप्ययः सुषुप्तेरप्युपलक्षकः। तत्राप्युपाधिलयात् कैवल्यम्। मुक्तौ तु प्राणोऽपि नास्ति बुद्धिरपि। तथाचैतच्छ्रुत्युक्तयोर्गत्यागत्योः केवलस्वरूपसाध्यत्वात् स्वतोऽणुरेवेत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे सूत्रस्थचकारवैयर्थ्यमित्यरुच्या प्रकारान्तरेण सूत्रद्वयव्याख्यानमाहुः। * अथवेत्यादि *। तथाच पूर्वसूत्रे षष्ठ्यन्तपदमात्रप्रयोगाद् उक्तश्रुतिभ्यो ज्ञ उत्क्रान्तिगत्यागतिसम्बन्धीति तत्सम्बन्धरूप एव धर्मो बोध्यते। द्वितीये तु ज्ञः श्रुतिभ्य एव स्वात्मनापि उत्तरयोर्गत्यागत्योः सम्बन्धीत्यणुत्वं बोध्यते। तदुपपादयन्ति। * अङ्गुष्ठेत्यादि *। तथाचोक्तस्मृत्या मध्यमपरिमाणत्वेन बोधितस्य अङ्गुष्ठ-

स्वात्मना जीवरूपेण चकारादिन्द्रियैश्च गत्यागत्योः सम्बन्धी जीव इत्यर्थः । अतो मध्यमपरिमाणमयुक्तमित्यणुरेव भवति ॥ २० ॥

नाणुतच्छ्रुतेरितिचेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

जीवो नाणुर्भवितुमर्हति । कुतः ? । अतच्छ्रुतेः । अणुत्वविपरीतव्यापकत्वश्रुतेः। स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय इतिचेन्न । इतराधिकारात् । इतरः परं ब्रह्म तस्याधिकारे महानज इति वाक्यम् । प्रकरणेन शब्दाश्च नियम्यन्ते । अन्यपरा अपि योगेन ब्रह्मपरा भविष्यन्ति ॥ २१ ॥

मात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः, बुद्धेर्गुणेनेति श्रुत्युक्तबुद्धिगुणवैशिष्ट्यप्रतीतेर्गत्यतिरिक्ते उत्क्रमे स्वतो गतिसम्बन्धित्वाभावात् तद्व्यतिरिक्ते ब्रह्मोपनिषदाद्युक्तस्थले स्वात्मना जीवरूपेण चकारादिन्द्रियैश्च यथासम्भवं गत्यागत्योः सम्बन्धी जीव इत्यर्थो भवतीत्यत, आत्मगुणेन चैव, आराग्रमात्रोह्यपरोऽपि दृष्ट इति पूर्वोक्तशेषात् तथेत्यर्थः ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरितिचेन्नेतराधिकारात् ॥ अत्र भाष्यमतिरोहितार्थम् । विषयवाक्यं त्वाद्यं बृहदारण्यके शारीरकब्राह्मणे । तत्र च प्रकरणं ब्रह्मण इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यत्र व्युत्पादितमतो ब्रह्माधिकारस्थम्। द्वितीयं कौशीतकिब्राह्मणे समाप्तौ तस्मादेवं विच्छान्तो दान्त इत्यादिना, आत्मन्येवात्मानं पश्येदित्युपक्रम्य पठितम् । तदग्रे च इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमित्याद्युक्त्वा, इदं सर्वं यदयमात्मेति पठ्यते। अतस्तथेति । तथाचान्यत्र जीवपरोऽपि विज्ञानमयशब्दोऽत्र विज्ञानप्राचुर्यं बोधयन् ब्रह्मपरः । प्राणेषु स्थितिस्तु ब्रह्मधर्म एव । यः प्राणेषु तिष्ठन्नित्यन्तर्यामिब्राह्मणात् ।

भिक्षुस्तु—ना पुरुषो जीव इति यावत् । सोऽणुः । कुतः? । उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ताभ्यः स्वात्मना विशिष्टयोर्गत्यागत्योस्ताभ्य इत्येवं पूर्वसूत्रापेक्षितसाध्यनिर्देशमत्राङ्गीचकार । तन्न । पक्षबोधक-

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपितीति स्वशब्दोऽणुपरिमाणं जीवं बोधयति । न हि स्वप्ने व्यापकस्य वा शरीरपरिमाणस्य वा विहरणं सम्भवति । 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु । भागो जीवः स विज्ञेय' इति। आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति चोन्मानम् । चकाराद् स्वप्नप्रबोधयोः सन्धावागतिदर्शनम् ॥ २२ ॥

———

पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ताभ्य इतिवद् आत्मपदस्याप्यनुवृत्तिसौकर्यात्। अतः पूर्वोक्तमेव व्याख्यानं युक्तम् ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ उद्धृत्य वस्त्वन्तरं पृथक्कृत्य मानम् । भाष्यमत्रापि निगदव्याख्यातम् । स्वशब्दविषयवाक्यं बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे । उन्मानवाक्यद्वयं तु श्वेताश्वतरोपनिषदि पञ्चमाध्याये । सन्धावागमनं दर्शनमपि ज्योतिर्ब्राह्मणे । तस्य वा एतस्य पुरुषस्येत्युपक्रम्य, सन्ध्यं तृतीयस्थानं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं चेति । अत्र जीवस्याणुत्वस्थापनेन श्रुतिगीतोक्ता जीवानां शास्यताऽपि सूचिता । तत्र हि । 'अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथा । अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेत् सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया' इति श्लोके यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियम इति तर्ककथनादणुत्वस्य भगवच्छास्यताघटकत्वबोधनेन ध्रुव नेतरथेति भगवतोऽणुत्वे जीवस्य व्यापकत्वे चोक्तनियमभङ्गव्युत्पादनार्थम् । अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेदिति कथनाज्जीवतत्त्वं यन्मयमजनि तत् स्वकारणं ब्रह्मस्वरूपमविमुच्य किं नियन्तृ भवेदिति काक्वा नियन्तृत्वाभावबोधनेन, काकनङ्गीकारपक्षेऽपि कारणमविमुच्य नियन्तृ भवेदिति कारणात्यागेन नियन्तृत्वाङ्गीकारे, सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतयेत्यनेन ब्रह्म सर्वत्र समम् ऐकात्म्यवादेन सर्वत्र सममित्येवं ब्रह्म लक्ष्यीकृत्य

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

अणुत्वे सर्वशरीरव्यापि चैतन्यं न घटत इति विरोधो न भवति चन्दनवत् । यथा चन्दनमेकदेशस्थितं सर्वदेहसुखं करोति । महातप्ततैलस्थितं वा तापनिवृत्तिम् ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥२४॥

चन्दने अवस्थितिवैशेष्यम् अनुपहतत्वचि सम्यक्तया अव-

जानतां यन्नियन्तृत्वं मतदुष्टतया अमतम् असम्मतमिति बोधनेन चाणुत्वनियमत्वे दृढीकृते इति साऽपि सूचिता । एतेन ब्रह्मस्वरूपमादायैकात्मवादो जीवस्वरूपमादाय नानात्मवाद इति सिद्ध्यति । एतदेव, अंशो नानाव्यपदेशादित्यत्र स्फुटीभविष्यति ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ ननु जीवस्याऽणुत्वे जलावगाहादौ सकलशरीरव्यापिशैत्याद्यनुपलब्धिप्रसङ्ग इति शङ्कायामिदं सूत्रमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * अणुत्व इत्यादि * । तथाचैतद्दृष्टान्तेन एकदेशस्थत्वेऽपि सकलशरीरव्यापिशैत्याद्युपलब्धिः सामर्थ्यव्याप्त्या घटिष्यत इत्यर्थः । अयं च दृष्टान्तः सामर्थ्येन व्याप्तिं बोधयति । चन्दनावयवानां सूक्ष्मत्वेन सर्वत्र प्रसर्पणाङ्गीकृतौ शरीरे तले च तत्र तत्र स्थित्याऽन्यत्र मध्ये मध्ये तापोपलम्भस्य दुर्वारत्वात् । उन्मानश्रुतिशेषे वाक्ये, स चानन्त्याय कल्पते इति सामर्थ्यस्यैव, कॢपू सामर्थ्ये इति धातुना बोधनाच्चेति बोध्यम् । अतो, ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथेत्यादौ यथा प्रभावाख्येन सामर्थ्येन ज्वरं हन्तीति वैद्यकेऽङ्गीक्रियते तथा चन्दनमपीति हृदयम् ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ ननु चन्दनदृष्टान्तेन सामर्थ्यव्याप्तिसाधनमयुक्तम् । चन्दन एकदेशस्थायित्वस्य प्रत्यक्षतो निश्चितत्वेन तत्र व्यापनसामर्थ्यकल्पनायाः सर्वदेहव्यापिशैत्यप्रत्यक्षबलेन युक्तत्वात् । जीवे तु शरीरैकदेशस्थायित्वस्य प्रत्यक्षेणानिश्चयाद् दृष्टान्तवैषम्येण तादृशसामर्थ्यसिद्ध्यभावादित्याशङ्कायामिदं सूत्रमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * चन्दन इत्यादि* । *

स्थानं तस्मात् । त्वच एकत्वात् तत्र भवतु नाम, न तु प्रकृते तथा सम्भवतीतिचेन्न । अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते जीवस्यापि स्थानविशेषः । हृदि हि । हृदि जीवस्य स्थितिः । गुहां प्रविष्टाविति हि युक्तिः ॥ २४ ॥

गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ २५ ॥

भवतु नामेति * कल्प्यमानं सामर्थ्यं भवतु नाम । * न सम्भवतीति * प्रत्यक्षेणैकदेशावस्थानस्यानिश्चयादनुमानेन साधने तु चैतन्योपलम्भरूपस्य कार्यस्य त्वग्वन्नभोवद्वा जीवस्वरूपव्याप्त्याऽपि सम्भवात् तस्य व्यभिचारितया हेतुत्वानुपपत्त्या न सम्भवति । * हृदीति * कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु, हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स वा एष आत्मा हृदि हृद्येष आत्मेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । * युक्तिरिति * ब्रह्मभिन्नत्वेन हृदयप्रवेशो युक्तिः । तथाच चन्दनवज्जीवस्याप्येकदेशावस्थितेः शब्दान्निश्चये तस्य त्वगादिवत् स्वरूपव्याप्तेर्वक्तुमशक्यत्वेन चैतन्योपलम्भे तत्सामर्थ्यस्य हेतुत्वोपपत्तौ दृष्टान्तवैषम्याभावात् सामर्थ्येन व्याप्तिसाधनं युक्तमेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वसूत्रादविरोधपदस्यानुवृत्तौ हृद्यभ्युपगमादविरोध इति सूत्रान्वयो बोध्यः ॥ २४ ॥

गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ ननु भवत्येवंसामर्थ्ये न विरोधस्तथापि वैशेषिकः कथं मंस्यते । स हि चैतन्यगुणकमात्मानं मन्यते । तच्च सकलशरीरे सुखाद्यनुभवात् तद्व्याप्येवेति निश्चीयते, गुणश्च गुणिमात्रवृत्तीति रूपरसादिष्वनुभूतः । अतश्चैतन्यस्य तावद्व्याप्त्या सर्वशरीरव्यापी जीवात्मा मन्तव्यः । यदि हि चन्दनवत् सहदेवीजटावद् वा सामर्थ्येन व्याप्नुयात् तदा तस्य चैतन्यगुणो न सर्वत्रानुभूयेत । नच श्रुतिबलात् तथा पक्षपातो युक्तः । तस्या हृदयं विशेषतो जीवस्य वृत्तिलाभस्थानमित्येतत्परत्वेन नेतुं शक्यत्वात् । प्रत्यक्षस्य तु वस्तुमात्रग्राहकत्वेनान्यथा नयनमशक्यम् । अतस्तस्य प्राबल्यान्न सामर्थ्येनाविरोधः शक्यवचन इत्याशङ्कायां प्रवृत्तमिदं

जीवस्य हि चैतन्यं गुणः । स सर्वशरीरव्यापी । यथा मणिप्रवेकस्य कान्तिर्बहुदेशं व्याप्नोति तद्वत् । प्रभाया गुणत्वमेव स्पर्शानुपलम्भात् । उदकगतौष्ण्यवत् । नच विजातीयस्यारम्भकत्वम् । प्रमाणाभावात् ।

सूत्रमित्याशयेनोपन्यस्य व्याकुर्वन्ति * जीवस्य हीत्यादि * । अत्राप्यविरोध इत्यनुवर्त्तते । तथाच बहुप्रदेशव्यापिमाणिप्रवेककान्तिवत् सर्वशरीरव्यापिचैतन्यगुणादविरोध इत्यर्थः । एवं व्याख्यानेन आलोकवदिति पदच्छेदो बोधितः । ननु प्रभादृष्टान्तोऽनुपपन्न स्तस्या मणिजनितविरलसजातीयद्रव्यान्तरत्वात् सूर्यादिप्रभावदित्याकाङ्क्षायामाहुः । * प्रभाया इत्यादि * । तथाच सूर्यादिप्रभायां स्पर्शोपलम्भाद् द्रव्यान्तरत्वमपि सन्देग्धुं शक्यम् । मणेस्तु पार्थिवत्वेन तत्र किरणरूपद्रव्यजनकत्वस्य तत्प्रसारकत्वस्य वाङ्गीकारे बहुकल्पनापत्तेः । यदि जननं तदा पूर्वं मणितो बहिरागतानामवयवानां बहिःस्थत्वान्मणिपिधानदशायामपि तदनुभवापत्तिर्मणिनाशेऽपि तत्स्थित्यापत्तिस्तदसमवायिनिमित्तयोरत्यन्तापरिदृष्टयोः कल्पनापत्तिस्तन्निर्वचनाशक्तिश्च । यदि प्रसारणं तदा मणेश्चेतनत्वापत्तिः स्वत आकुञ्चनप्रसारणक्रिययोश्चेतन एव दृष्टत्वात् । नच लज्जावत्याख्य औषधविशेषे पुरुषच्छायापातमात्रेण स्वाकुञ्चनस्य तदपसरणस्य च दर्शनान्नियममिति शङ्क्यम् । तस्यापि जीवत एव तादृशक्रियावत्त्वात् । अन्यथा उत्खाय गृहानीतेऽपि तत्र तादृशक्रियापत्तेः । अतः पक्षद्वयस्याप्यसङ्गतत्वान्मणिप्रभाया द्रव्यत्वं न शक्यवचनम् । उदकगतौष्ण्यवत् । यथोष्णोदके तेजोरूपानुपलब्ध्या केवलगुणनिश्चयस्तथात्र स्पर्शनानुपलब्ध्येति । ननु माऽस्तु मणेः प्रभाख्यद्रव्यजनकत्वादिकम् । तत्र मणिविजातीयमेव द्रव्यमारम्भकमङ्गीकार्यम् । यथा चिन्तामण्यादेर्निमित्तान्नानावस्तूनामाकाङ्क्षितानामुत्पत्तिस्तथेतिचेत् तत्राहुः । * नचेत्यादि * । यदि तथा स्यात् तदा मणिसमवधाननिवृत्तौ प्रभा न निवर्त्तेत । यथा चिन्तामण्यादिनिष्पन्नाः पदार्थाः । अतो मणिविजातीयद्रव्यस्यात्र प्रभारम्भकत्वं प्रमाणाभावग्रस्तमेव । ननु यद्यप्येवमस्ति तथापि गुणारम्भस्य गुणि-

लोकप्रतीतिस्तु सर्वैर्वादिभिरुपपाद्या। तत्र गुणिकल्पनापेक्षया गुण एव स्थलान्तर आरभ्यत इति कल्प्यताम् । तथैव लोकप्रतीतेः । पुष्परागादेरपि प्रभारूपमेव तावद्देशं व्याप्नोतीति महिस्त्रभावादेवाङ्गीकर्तव्यम् । आरम्भकस्य तेजसस्तत्राभावात् । कान्तिः प्रभा रूपमिति हि लोके पर्यायः । वाशब्दो यथालोकं युक्तिः कल्पनीयेति सूचयति ।

मात्रवृत्तित्वमिति नियमो भज्येत । तथा सति रसादीनामप्यन्यत्रारम्भापत्त्या लोकप्रतीतिरपि विरुद्ध्येतेत्याकाङ्क्षायां लोकप्रतीतिमुपपादयन्ति । * लोकेत्यादि * । * तत्रेति * लोकप्रतीत्युपपादने । * तत्राभावादिति * । मणावभावात् । तथाचाप्रकृष्टगुणारम्भस्य गुणिमात्रवृत्तित्वमित्येवं लोकप्रतीतिनिर्वाहाय कल्पनीयम् । तेन सर्वं सामञ्जस्यमित्यर्थः । अत्र कोशस्यापि सम्मतिरित्याहुः । * कान्तिरित्यादि * । शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविरिति, स्युः प्रभा रुग्रुचिस्त्विड्भेत्यादि । वाशब्दप्रयोजनमाहुः । * वाशब्द इत्यादि * । तथाच वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे । तथाच लोकवदेव गुणादविरोध इति सूत्राक्षरयोजनेत्यर्थः । ननु यद्यत्र लोकानुसारिण्येव कल्पनाऽऽद्रियते तदा पृथिव्यादीनामप्यर्थानां सजातीयादेव कारणादुत्पत्तिरङ्गीकार्या । लोके तथैव दर्शनात् । न तु विजातीयाद् ब्रह्मणः । लोकविरुद्धत्वादित्यत आहुः । * ब्रह्मेत्यादि * । ब्रह्मण एव सर्वमुत्पद्यत इति सिद्धान्ते तु यस्मात् कारणाद् येन प्रकारेण लोके यस्योत्पत्तिर्दृश्यते तत् तेनैव प्रकारेण तत्कारणभावापन्नाद् ब्रह्मणो जातमित्युच्यते । तेजोऽतस्तथा ह्याहेत्यधिकरणे तथैव व्युत्पादनात् । सजातीयस्यैवारम्भकत्वमिति त्वप्रयोजकम् । द्रव्याद् गुणोत्पत्तेस्त्वयाप्यङ्गीकारात् । द्रव्यमेव सजातीयं सजातीयेनारभ्यते इत्यपि तथा । खद्योतमात्रादप्यग्निकणान्महावनघासराश्यादिदाहे वायोरेवाग्न्युत्पत्तिदर्शनात् । यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेन स एव तदध्यापो जायन्त इति, यत्र क्वचन वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति श्रुत्या निदर्शितत्वाच्च । अत्राप्यधिना भूयिष्ठपदेन च

ब्रह्मसिद्धान्ते तु यथैव लोके दृश्यते तथैव ब्रह्मणो जातमिति न कल्पनालेशोऽपि ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

सिद्धं दृष्टान्तमाह । यथा चम्पकादिगन्धश्चम्पकव्यवहितस्थलेऽप्युपलभ्यते । वेदोक्तत्वादस्य दृष्टान्तत्वम् । यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद् गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद् गन्धो वातीति ।

बीजापेक्षया आधिक्यं बोध्यते । एवमतीन्द्रियस्थलेऽप्यवगन्तव्यम् । अतो नात्र कल्पनालेशोऽपि । अतो ब्रह्मसिद्धान्ते दोषासंसर्गात् सुष्ठूक्तं. गुणाद्वालोकवदिति ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ ननु गुणस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वं क्वाप्यदृष्टं कथमत्र कल्पयितुं शक्यमिति शङ्कायामिदं सूत्रं प्रवृत्तमित्याशयेन तदवतारयन्ति । * सिद्धमित्यादि । * सिद्धमिति * । लोकवेदसिद्धम् । तथाच व्यतिरेकश्चैतन्यप्रभयोः स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वं गन्धस्येव लोकवेदानुसारेणाऽवगन्तव्यमिति सूत्रार्थः । लोकानुसारं विवृण्वन्ति । * यथेत्यादि * । नचात्रापि चम्पकाद्यवयवनिर्गमादेवोपपत्तौ न गन्धस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वसिद्धिरिति वाच्यम् । विद्वन्मण्डनोक्तदिशा तद्दूषणस्यावगन्तव्यत्वात् । तथाहि दृश्यते विविधचर्मपुटवेष्टितस्यापि मृगमदस्य गन्धोपलम्भो वणिक्सार्थेषु । नहि तत्र तदवयवनिर्गमापूर्वतत्प्रवेशौ सम्भवतः । नचापूर्वतत्प्रवेशस्यासम्भवेऽप्यवयवनिर्गमस्त्वनिवार्यः । ततो भारापगमस्यानुभवसाक्षिकत्वादिति वाच्यम् ।

तथा सति गन्धोपलम्भसमये प्रसारितमुखस्य तद्रसोपलम्भापत्तेः । तेषामवयवानां योग्यत्वात् । अन्यथा गन्धोऽपि नोपलभ्येत । गन्धस्यैवोपलम्भे नियामकाभावाच्च । नन्वदृष्टमेव तथेति चेत् । अहो गौरवभीतिर्वावदूकस्य, यदवयवनिर्गमं, पुनस्तदवयवपूरणं, तद्धेतोरदृष्टस्य च कल्पनं, रसाद्यनुभवप्रतिबन्धकादृष्टान्तरस्य च कल्पनं व-

इतोऽप्यसङ्कोचस्तुण्डस्य, गन्धातिरिक्तेतिमात्रकथने च सङ्कोचः । ननु मास्त्वदृष्टकल्पनं, तथापि भ्रुट्टौ रूपस्येव तेषु गन्धस्यैवोद्भूतत्वं कल्प्यत इतिचेन्न । यत्रोग्रगन्धस्य कस्यचित् कुसुमस्य लशुनादेर्वा स्पर्शमात्रेऽपि ततो मुहुर्मृत्स्नया क्षालनेऽपि करस्य न तद्गन्धापगमो-ऽनुभूयते । तत्र तेषामशक्यवचनत्वात् । स्पर्शमात्रलग्नतदवयवानां सकृत्प्रोञ्छनेऽप्यसहिष्णुत्वात् सकृत् क्षालनेऽपि न स्थितिसम्भवः, कुतस्तरां मुहुस्तथा करणे। अतो द्रव्याधिकदेशे वृत्तित्वं गन्धस्य मन्तव्यम् । अतो विनश्यद्घस्थगुणानामनाश्रितत्वेनाङ्गीकारो यथा तव तथा द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वेनानुभवेऽपि कुरुष्वेत्यादि । यत्तु 'उपलभ्याप्सु चेद्गन्धं केचिद् ब्रूयुरनैपुणाः । पृथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुं च संश्रितमि'तिव्यासवाक्यात् तत्र पृथिव्यवयवसत्तामङ्गीकृत्य गुणस्य साश्रयस्यैव सञ्चारमाहुः । तन्न । पृथिवीगुणं विद्यादित्यर्थात् । केवलगुणसञ्चारानङ्गीकारे भेर्यादिशब्दो नान्यत्र श्रूयेत । पौराणादिमते शब्दस्य भूतपञ्चकगुणत्वात् । केवलवायूपनीतस्यान्यत्र श्रवणात् । नैयायिकीयश्रवणप्रक्रियाया अनेकशब्दतद्ध्वंसादिकल्पनया गुरुत्वात् । सिद्धे एकत्र गुणसञ्चारेऽन्यत्रापि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । अतस्तस्य पृथिवीगुणत्वं विद्यादित्येवार्थः । श्रुतिरपि, यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद् गन्धो वातीति । अत्र तदवयवास्वनिरूपणार्थमेव दूरपदम् । यत्तु प्रसारितमुखस्य रसानुपलम्भे गन्धोपलम्भसामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वमिति कश्चिदाह । तत् फल्गु । विजातीयगुणोपलम्भकत्वेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वस्याशक्यवचनत्वात् । एककालावच्छेदेन नेत्रगोलकान्तस्त्वचा चक्षुषा च वह्न्यौष्ण्यरूपयोर्ग्रहणस्य सर्वजनीनत्वात् । गन्धोपलम्भकत्वेनेतिचेन्न असिद्धत्वाद् वैपरीत्यस्यापि सुवचनत्वाच्च । नच फलबलेन तस्याः प्राबल्यं कल्प्यत इति वाच्यम् । फलस्यास्मदुक्तरीत्यापि सिद्धेस्तस्या एव बलवत्त्वे नियामकाभावात् । क्षणान्तरे रसोपलम्भप्रसङ्गाच्च । नच तद्गतरसादीनामनुद्भूतत्वमिति वाच्यम् । अनारम्भकेषु तेष्वनुद्भूतरसाद्यङ्गीकारस्य प्रमाणरहितत्वादिति दिक् ।

नच मुहुः क्षालनादिना गन्धापगमतारतम्ये गन्धस्य सावयवत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । नच स्पर्शवत्त्वापत्तिः । सावयवद्रव्यत्वेनैव स्पर्शवत्त्वेन व्याप्तेर्दर्शनात् । भूतसूक्ष्मरूपत्वेनेष्टाप-

अन्यथा कल्पना त्वयुक्तेत्यवोचाम ॥ २६ ॥

तथाच दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वञ्चात्मनोऽभिधाय तस्यैवालोमभ्य आनखाग्रेभ्य इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

त्येश्च। एतेनारम्भकत्वमपि दत्तोत्तरं ज्ञेयम् । गन्धेनैव चन्दनस्पृष्टवायुसम्पर्कशालिशालान्तरशैत्यं निम्बतरुविशेषसम्पर्कशालिवातसंसर्गजमुखतिक्तत्वमपि व्याख्यातं ज्ञेयम्। नचैवं सर्वत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः । उत्कटत्वानुत्कटत्वयोरेव तद्धर्मयोर्निर्गमानिर्गमनियामकत्वादिति सङ्क्षेपः। तदेतद् हृदि कृत्वाऽऽहुः । * अन्यथेत्यादि *। * अवोचामेति * पूर्वसूत्र एवोक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

तथाच दर्शयति ॥ चैतन्यस्य गुणत्वे प्रमाणं दर्शयितुमिदं सूत्रमित्याशयेनोपन्यस्य विवृण्वन्ति * हृदयायतनेत्यादि * । एतद्विषयवाक्यं कौशीतकिब्राह्मणे । तत्र हि, तं होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट यत्रैतदभूद्यत एतदागादिति प्रतिज्ञाय, हिता नाम पुरुषस्य नाड्यो हृदयात् पुरीततमभिप्रतन्वन्ति तद्यथा सहस्रधा केशो विपाटितस्तावदण्व्यः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहितस्य च तासु तदा भवन्तीति हृदयायतनत्वं तादृशनाडीषु स्थानेनाणुपरिमाणत्वं चाभिधाय तस्यैव हृदयायतनस्याणोरात्मनः, स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य इति प्रज्ञात्मत्वोक्तिपूर्वकं प्रविष्टत्वकथनाच्चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति । अन्यथा अणोर्व्याप्तिर्नोपपद्येत । अतोऽणुत्वबोधनपूर्वकं व्याप्तिबोधनाच्चैतन्यं गुण एवेत्यर्थः। एवमेव बृहदारण्यके दृप्तबालाकिब्राह्मणेऽपि, एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेत इति कथनाज्ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ उक्तश्रुतौ विरुद्धधर्मत्वबोधनात् सामर्थ्य-

प्रज्ञया शरीरं समारुह्येति करणत्वेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यं-गुणः ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥२९॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैः परमेव ब्रह्म जीव इति कथमणुत्व-मितीमामाशङ्कां निराकरोति तुशब्दः । तस्य ब्रह्मणो गुणा प्रज्ञा-द्रष्टृत्वादयस्त एवात्र जीवे सारा इति जडवैलक्षण्यकारिण इति अमात्ये राजपदप्रयोगवज्जीवे भगवद्व्यपदेशः । मैत्रेयीति सम्पूर्णे ब्राह्मणे भगवत्त्वेन जीव उक्तः ।

मेवास्तु, न गुण इत्याशङ्कायामिदं सूत्रमित्याशयेन निवृण्वन्ति । * प्रज्ञयेत्यादि * । इदमपि वाक्यं तत्रैवेतः पूर्वस्मिन्निन्द्रप्रतर्दनसंवादे-ऽस्ति । भाष्यं तु स्फुटार्थम् ॥

एतेन जीवस्याऽणुत्वं सर्वावस्थासु । सर्वशरीरगतचैतन्योप-लम्भस्तु सामर्थ्याद्वा गुणाद्वेति साधितम् ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ ननु सकलशरीर-व्यापिचैतन्योपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च प्राप्ते जीवस्य मध्यमपरिमा-णतयाऽनित्यत्वे तत्परिहाराय पूर्वसूत्रोक्तमणुत्वं वाऽऽदरणीयम्, अ-थवा, तत्त्वमस्यादिवाक्येषु ब्रह्मत्वेन व्यपदेशाद् ब्रह्मतया व्यापकत्वं वेति सन्देहे नित्यत्वस्य व्यापकत्वेऽपि सम्भवाद्, ऋष्यन्तरैरपि भो-गव्यवस्थया व्यापकत्वाङ्गीकारात् सकलशरीरगतचैतन्योपलम्भ-स्यान्यत्रानुपलम्भस्य च जातिवदुपपत्तेरुत्क्रान्त्यादीनामुपाधिवशा-दपि सम्भवादणुत्वाङ्गीकारे जीवमेवाभिसन्धायोक्तानां, तत्त्वमस्या-दिवाक्यानामसामञ्जस्याच्च व्यापकत्वमेव ज्याय इति । ननु कथ-मसामञ्जस्यमितिचेन्मैवम् । छान्दोग्ये, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत् सत्य-मिति सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्त्वा अग्रे, स आत्मा तत्त्वमसीति सर्व-स्माद्भिन्नतया त्वम्पदार्थस्य जीवस्य तत्पदसामानाधिकरण्यश्रावणेन कौशीतकिब्राह्मणसमाप्तौ च इदं सर्वं यदयमात्मेत्यभिधाय, स एष तत्त्वमसीत्यात्मावग्राह्यः । अहंब्रह्मास्मीत्यहंग्रहश्रावणेन जीवस्य ब्रह्माभिन्नतया व्यापकत्वस्यैव सिद्धत्वादिति प्राप्तम् । तत्र नित्यत्व-

ननु कथमन्यस्यान्यधर्मवत्त्वेन कथनम् । न हि निरूपणस्थल एवोपचारः सम्भवति । तत्राह । प्राज्ञवत् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्त इत्यत्र, एवमेवाऽयꣳ शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इत्यभिधाय प्राज्ञस्वरूपमाह । तद् वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयꣳ,रूपमशोकान्तरमत्र पिता अपिता भवतीत्यादि । प्राज्ञश्च सुषुप्तिसाक्षी । न हि तस्यापहतपाप्मत्वमस्ति । ब्रह्मलिङ्गात् । एवमेव शारीरस्यापि जीवस्य ब्रह्मधर्मबोधिकाः श्रुतयः ।

स्याणुत्वेऽपि तुल्यत्वाज्जीवस्याणुत्वेऽपि ईश्वरेच्छयैव भोगव्यवस्थासम्भवे भोगव्यवस्थया ऋष्यन्तरैराहतस्य व्यापकत्वस्यासङ्गतत्वात् । अग्रे, अदृष्टानियमसूत्रे दूष्यत्वाच्च । अत एव जातिवद् व्यापकत्वस्याप्यसङ्गतत्वाद्, उत्क्रान्त्यादीनामप्युपाधिकृतत्वस्यापि, स्वात्मना चोत्तरयोरित्यनेन निरस्तत्वात् तत्सर्वमुपेक्ष्य, तत्त्वमस्यादिव्यपदेश इति । मैत्रेयीति पदेन सम्पूर्णे ब्राह्मणे । यद्यपि पूर्वस्मिन्नपि मैत्रेयीब्राह्मणे जीवस्य भगवद्व्यपदेशस्तथापि तत्र उक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वऽमृतत्वमित्येवं विद्यासमाप्तेरनुक्तत्वात् सन्देहोऽपि भवेत् । द्वितीये जीव एव वस्तुतो ब्रह्मत्वेन सेत्स्यतीति तन्निराकरणायैतद्ग्रहणम् । इदञ्च वाक्यान्वयाधिकरणस्य विषयवाक्यम् । तत्र च, न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवतीति जीवमुपक्रम्याग्रे च तद्विज्ञानतः सर्वविज्ञानार्थं सर्वस्य तदात्मकत्वकथनेन वेदादीनां तन्निःश्वासत्वकथनादिना च ब्रह्मधर्माणां तत्र बोधनाद् भगवत्त्वेन जीव उक्तः । तत्र यथा वाक्यान्वयेन हेतुना प्रतिज्ञासिद्ध्यादिभिश्चोपक्रममनादृत्य ब्रह्मवाक्यत्वस्थापनान्निरुपाधिप्रियत्वमात्रासंस्पर्शोपश्यत्वादिलिङ्गबोधिते जीवे व्यासचरणैः प्रज्ञानघनशब्दस्यार्थाद् व्यपदेशपक्ष एव स्वीकृतस्तथा तत्त्वमसीत्यत्र तत्पदेऽप्यवगन्तव्य इत्यर्थः । अत्र शङ्कते * ननु कथमित्यादि * । तथाच मैत्रेयीब्राह्मणेऽप्युपचारादरो न युक्त इत्यर्थः । एवमाशङ्कायां निरूपणस्थल एवोपचारस्य प्रामाणिकत्वं वक्तुं दृष्टान्तमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * तद्यथेत्यादि * । इदं हि बृहदार-

के शारीरकब्राह्मणेऽस्ति । तत्र हि जीवस्य जाग्रत्स्वप्नावस्थे पूर्वमुक्त्वा, अथ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीति सुषुप्तिं वदँस्तत्सामयिकं जीवस्वरूपं निरूप्य, तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति जीवब्रह्मणोर्भेददृष्टान्तनिरूपणावसरे, एवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति जीवप्राज्ञयोर्भेदमभिधाय, कः प्राज्ञ आत्मेत्याकाङ्क्षायां प्राज्ञस्वरूपमाह, तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्मेत्यादिना । अत्रास्य रूपमित्यनेन परमेश्वरस्य रूपान्तरमित्युच्यते, न तु परमपुरुष एवेति। नचापहतपाप्मत्वरूपाद् ब्रह्मलिङ्गाद् ब्रह्मैवेति शङ्क्यम् । प्राज्ञश्च सुषुप्तिसाक्षी । न हि तस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वमस्ति । अपहतपाप्मत्वस्य ब्रह्मलिङ्गत्वात् ।* ब्रह्मलिङ्गादिति भावप्रधानः। अत्रायमर्थः । माण्डूक्ये, ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव सर्वं ह्येतद् ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्मेत्योङ्कारस्य वाच्याभेदविवक्षया अक्षरत्वमुक्त्वा सर्वस्य वाङ्मयस्य तद्व्याख्यानत्वं तज्ज्ञापनाय वाच्यस्य सर्वस्योङ्कारविषयत्वं चोक्त्वा तदुपपादनाय, सर्वस्य वस्तुजातस्यैतस्य जीवात्मनश्च ब्रह्मत्वं बोधयित्वा जडवैलक्षण्यार्थं सोऽयमात्मा चतुष्पादित्यादिना वैश्वानरतैजसप्राज्ञतुरीयभेदेन चतुरः पादान् विवृणोति स्म । तत्र यद्यपि सोऽयमात्मेति तच्छब्दबलेन ब्रह्मणो जीवस्य चैते पादा इति वक्तुं शक्यते । उभयोः प्रकृतत्वात् । तथापि नृसिंहोत्तरतापनीयारम्भे अणोरणीयांसमिममात्मानमोङ्कारं नो व्याचक्ष्वेति देवैः पृष्टः प्रजापतिः, ओं तथेति कथनं प्रतिज्ञाय माण्डूक्यवदेव, अयमात्मा ब्रह्मेत्यन्तमुक्त्वा ततोऽहंब्रह्मोपासनार्थं चतूरूपमेतं चतूरूपेण ब्रह्मणैकीकर्त्तुं ब्रह्मणः पादानाह, विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादस्तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीय ईश्वरग्रासस्तुरीय इति । ततस्तुरीयस्य न स्थूलप्रज्ञमित्यादिना प्रपञ्चोपशमत्वेनोक्तत्वात् स निर्धर्मको भविष्यतीत्याशङ्कानिरासाय, अथ तुरीय ईश्वरग्रासः स्वराट् स्वयमीश्वरः स्वप्रकाशश्चतुरात्मा ओतानुज्ञात्रनुज्ञाऽविकल्पैरित्युक्त्वा ओतादीन् विवृणोति स्म । तादृशं च विवरणं न माण्डूक्ये। अतो जीवपादेभ्यो भिन्ना एते ब्रह्मपादा एतेषु ये पूर्वे त्रयस्तान् पूर्वेषु त्रिषु जीव-

इदमत्र वक्तव्यम् । सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति तन्निर्णयार्थं भगवान् व्यासः सूत्राणि चकार । तत्र ब्रह्मसूत्रे विचारं प्रतिज्ञाय जगत्कर्तृत्वाद्यसाधारणलक्षणं ब्रह्मणः प्रतिज्ञाय समन्वयनिरूपणे जीववाक्यानि दूरीकृत्य अविरोधे, ऐक्येऽप्यहिताकरणादिदोषमाशङ्क्य, अधिकन्तु भेदनिर्देशादिति परिहृत्य, जीवस्याणुत्वमुपचाराद् ब्रह्मत्वमंशत्वं पराधीनकर्तृत्वादिकं प्रतिपाद्य तस्यैव दक्षिणमार्गेण पुनरावृत्तिमुक्त्वा ससाधनेन ब्रह्मज्ञानेन

पादेष्वारोप्य तुरीयं च जीवस्य केवलं रूपमीश्वरग्रासेन तुरीयेण ब्रह्मरूपेणैकीकृत्याहंब्रह्मोपासनां कुर्यादिति सिद्ध्यति । एवं सति जीवाद्भिन्नस्येश्वरस्य सर्वसुषुप्तिसाक्षिणोऽपि ब्रह्मशरीरत्वमेव, न ब्रह्मत्वमतस्तत्र यथा ब्रह्मधर्मा बोध्यन्ते, एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानामित्यनेन । एवं शारीरस्यापि जीवस्य ब्रह्मधर्मबोधिकाः श्रुतयो जीवे गौण्या ब्रह्मत्वं वदन्तीति । नन्वस्मिन् सूत्रे गौण्या व्यपदेशः सूत्रकाराभिमतः सूत्रे च तच्छब्दद्वयम । तत्र पूर्वस्मिंस्तच्छब्दे उपाधिः परामृश्यते, द्वितीये चाणुत्वमिति जीवे उपाधिगुणसारत्वादणुत्वव्यपदेश इति वा युक्तम् ? उत तच्छब्दद्वयेऽपि ब्रह्मैव परामृश्यत इति ब्रह्मगुणसारत्वाज्जीवे ब्रह्मत्वव्यपदेश इति वा युक्तम? इत्येतत् कथं निश्चेतुं शक्यमित्यत आहुः । * इदमित्यादि * । अस्मिन् सूत्रे यदस्माभिर्व्याख्यातं तदेवाभिप्रेतम् । कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुं व्याकुर्वन्ति । सर्वोपनिषत्स्वित्यादि * * योजितवानित्यन्तम् * । चतुर्वेदान्वितासूपनिषत्सु, ब्रह्मविदाप्नोति परं, तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेतीत्यादिजातीयवाक्यदर्शनाद् ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनम् ।* जीववाक्यानि दूरीकृत्येति * जीवबोधकवाक्यानि जीववाक्यानि तानि निराकृत्य, तेषु जीवबोधकवाक्यत्वं निराकृत्य । * अविरोध इति * द्वितीयाध्याये अविरोधेनेति तृतीयान्तपाठ तु तस्य, प्रतिपाद्येत्यनेनान्वयः । * ऐक्येऽपीति * अंशांशिभावेनैक्येऽपि । शेषं स्फुटम् । तथाच यस्मादेवं

अर्चिरादिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा, न स पुनरावर्तत इत्यनावृत्तिं वदञ्छास्त्रपर्यवसानेन सर्वान् वेदान्तानव्याकुलतया योजितवान् ।

तत्र कश्चित् तद्व्यपदेशेन प्रोक्तानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानि स्वीकृत्य जीवमात्रं च ब्रह्म स्वीकृत्य तदतिरिक्तस्य सर्वस्य कारणांशकार्यरूपस्य मिथ्यात्वं परिकल्प्य तद्बोधकश्रुतीनामर्थवादत्वेन मिथ्यात्वं स्वीकृत्य सुषुप्तिसम्पत्त्योर्भगवता प्रकटीकृतमानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकवाक्यानां सद्योमुक्तिरूपफलवाचकत्वमुक्त्वा क्रममुक्तिमुपासनापरत्वेन योजयित्वा वेदसूत्राणि व्याकुलीचकार।

तद् वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं जीवपरत्वं वेति यदत्र युक्तं तत् सद्भिरनुसन्धेयम् ॥ २९ ॥

शास्त्रार्थस्तस्मादित्यर्थः । पूर्वरीत्या व्याख्यातुः शङ्कराचार्यस्य तात्पर्यमाहुः * तत्र कश्चिदित्यादि * । * स्वीकृत्येति * महावाक्यत्वेनादृत्य । पूर्वस्येतिपदस्यैव विवरणं,* कारणांशकार्यरूपस्येति * कारणरूपस्यांशरूपस्य कार्यरूपस्य चेत्यर्थः । * अर्थवादत्वेनेति * गौण्या बोधकतया असदर्थवादत्वेन । * प्रकटीकृतमानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकवाक्यानामिति * प्रकटीकृतं यदानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकानि यानि वाक्यानि, न कञ्चन कामं कामयते सलिल एको द्रष्टा द्वितीयो भवतीत्यादीनि तेषाम् । * वेदसूत्राणीति * वेदसहितानि सूत्राणि ।* व्याकुलीचकारेति * इन्द्रप्रजापतिसंवादं मुक्तिवाक्यत्वेनोपन्यस्य तदर्थमन्यथा वदन् व्याकुलीकृतवान् । तथाचैवं व्याकुलीकरणमेव तथा व्याख्यानस्य तात्पर्यमित्यर्थः । नन्वेवं विप्रतिपत्तौ कथमेकतरनिश्चय इत्याकाङ्क्षायां निश्चयोपायमाहुः । * तद्वेदान्तानामित्यादि * । अत्रायमर्थः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्वेदमहातात्पर्यविषयं ब्रह्मैवेति वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वमविवादम । ब्रह्म च जगत्कर्तृत्वाद्यसाधारणधर्मैर्जीवविलक्षणमित्यपि पूर्वं सिद्धम । अतः परं जीवस्वरूपे वि-

चारः । तथाहि उत्पत्त्यश्रवणात् परस्यैव ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात् तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इति मतं, तत्तु न युक्तम् । उत्पत्त्यश्रवणस्य जीवनित्यतायामप्युपपत्तेस्तस्य ब्रह्मत्वागमकत्वात् । अविद्याऽनादित्ववादित्वनस्तत्साधारण्याच्च । नच भेदे अद्वैतप्रतिज्ञाविरोधान्नित्यत्वमेवाभेदे पर्यवस्यति । अनादित्वं च मिथ्यात्वे । अतो न हेतौ दोष इति वाच्यम् । प्रतिज्ञाया वक्ष्यमाणेनांशांशिभावेन, पराऽस्य शक्तिर्विविधैवेत्यादिश्रुतेः शक्तिशक्तिमद्भावेन चाविरोधे नित्यत्वानादित्वयोरुक्तपर्यवसानस्यैव दुर्घटत्वात् । नचांशांशिभावे निष्कलश्रुतिविरोधः । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वाङ्गीकारेणैव परिहृतत्वात् । नापि निर्गुणश्रुतिविरोधः । तस्याः प्राकृतगुणनिषेधपरत्वात् । तस्मान्नोत्पत्त्यश्रवणस्य जीवब्रह्मतागमकत्वम् । नापि परस्यैव ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणस्य । तथाहि । प्रवेशो नाम संयोगो वा, तज्जनिका क्रिया वा । नाद्यः । कार्यसृष्टिमात्रादेवान्तर्बहिश्च तत्सम्भवेन पृथक् तदुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तत एव नामरूपव्याकरणासिद्ध्या ल्यबन्तप्रयोगानावश्यकत्वप्रङ्गाच्च । न द्वितीयः । व्यापकत्वस्य क्रियाविरुद्धत्वात् । वस्तुतस्तु न तत्र जीवरूपेण स्वप्रवेश उच्यते, किन्तु जीवसाहित्येन स उच्यते । द्वा सुपर्णादिश्रुत्यनुसारेण जीवपदगततृतीयायाः सहार्थे वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा आत्मनेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नचेतरव्यपदेशाधिकरणभाष्ये, जीवेनात्मनेत्यात्मपदस्य जीवविशेषणत्वाङ्गीकारान्नैवमिति शङ्क्यम् । तस्य पूर्वपक्षसूत्रत्वात् । तदनुरोधेन तत्र तथा व्याख्यानस्य सिद्धान्तीयत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् । तस्मात् प्रवेशश्रवणस्यापि न जीवब्रह्मतागमकत्वम् । नापि तादात्म्योपदेशस्य । तस्यांशांशिभावादप्युपपत्तेः । किञ्च । यदि परमेव ब्रह्म जीवः स्यात् तदा, यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति, एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति काठकश्रुतिरपि विरुद्ध्येत । वास्तवयत्किञ्चिद्भावे, अस्य दृष्टान्तस्य सर्वथानुपपत्तेः । सत्सम्पत्त्यादिश्रुतिविरोधश्च । किञ्च । औपाधिकभेदाभ्युपगमपक्षे तत्त्वमसीत्यत्र, तत् त्वमितिपदद्वये भागत्यागलक्षणा । कारणे अंशकार्यबोधकश्रुतीनाम् । असदर्थवादत्वकल्पनं कारणत्वांशत्वकार्याणां मिथ्यात्वकल्पनम् । उपासनाविषयाणां रूपाणामब्रह्मत्वकल्पनमित्येत-

दादयो दोषाः। जीवोंशस्तत्र ब्रह्मत्वं गौण्या व्यपदिश्यत इति पक्षे त्वेकस्मिंस्तत्पदे गौणी। सापि राज्यजेष्ठपुत्रवदिति नासदर्थवादत्वापादिका। पूर्वकल्पोक्ताश्च न दोषाः केऽपि। एवं सति कः पक्षोऽत्र ज्यायान् को वा कनीयान्। नेतरोनुपपत्तेरित्यारभ्य जीवब्रह्मणोर्भेदं बोधयतोऽणुत्वमंशत्वादिकं च जीवस्य साधयतः सूत्रकृतश्च किं वाभिप्रेतम् इत्यादिकं विभावनीयम्। किञ्च। तद्गुणसारसूत्रे प्राथमिकतत्पदेन य उपाधिः परामृश्यते, स किमन्यथानुपपत्तिबलादध्याहृत उत क्वचित् पूर्नमुक्तः। नाद्यः। अनुपपत्त्यभावस्योपपादितत्वात्। नेतरः। अदर्शनात्। नचान्तरा विज्ञानमनसी इत्यत्रोक्तं विज्ञानं बुद्धितत्त्वात्मकं दृश्यत एवेति वाच्यम्। विज्ञानपदस्यानेकार्थत्वेनात्र बुद्धेरेव ग्रहणे नियामकाभावात्। व्याख्यात्रा विज्ञानमनसी इति द्विवचनोपपत्त्यर्थं विज्ञानपदे करणव्युत्पत्त्यङ्गीकारेणा बुद्धीन्द्रिययोः सङ्ग्रहात्। कस्य वोपाधित्वं कथं वा इन्द्रियाण्यपाकृत्य बुद्धेरेव ग्रहणमित्यत्र हेत्वनुलम्भाच्च। एतेन भास्कराचार्यव्याख्यानमपि दत्तोत्तरम्। ब्रह्मपरामर्शे तु कोऽप्ययं दोषो न भवति। नाणुरतच्छ्रुतेरिति सूत्रे इतरपदेन ब्रह्मण एवोक्तत्वेन तस्य च सन्निहितत्वेन कल्पनालेशस्याप्यभावादिति।

यत्तु भिक्षुः—अणुत्वसाधकानि नव सूत्राणि पूर्वपक्षीकृत्य, पृथगुपदेशादितिसूत्रं सिद्धान्तत्वेनाह। तदर्थं च जीवादणुरुपाधिभूतः पृथक्। कुतः। उपदेशात्। स चानन्त्याय कल्पते, स वा एष महानज आत्मा, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिश्रुतिभिर्जीवस्यानणुत्वोपदेशादित्याह। तन्न। अन्त्ययोर्ब्रह्मप्रकरणस्थत्वस्य प्रागेव दर्शितत्वेन जीवाविषयत्वात्। आद्याया अपि सामर्थ्यबाधकत्वस्योपपादितत्वेन इतः पूर्वस्मिन्नङ्गुष्ठमात्र इति श्लोके बुद्धेर्गुणेनाङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्त्वा किं तस्य स्वीयं परिमाणमित्याकाङ्क्षापूरणार्थं आत्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्र इत्यनेनाराग्रमात्रत्वं स्वगुणेनैव च पुनरित्युक्ते किमाराग्रमात्रत्वमित्याकाङ्क्षान्तरे, बालाग्रेतिश्लोकान्तरस्य पादत्रयेण तन्निश्चाययित्वा तस्य परिमाणस्याणुत्वेऽपि परमत्वाभावाज्जीवस्यानित्यत्वं स्यादिति शङ्कायां कालत आनन्त्यबोधनपरत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वेनामणुत्वबोधकत्वाभावादिति। तेन यदग्रिमे तद्गुणसारसूत्रे बुद्धेर्गुणेनेति श्रुतिद्वयं व्याख्यातम्, अत्राद्यार्द्धेन बुद्धिसम्पर्काज्जीवस्य

परिच्छिन्नव्यवहारमुक्त्वा पश्चाद् द्वितीयश्लोकचतुर्थपादेन तस्य स्वत आनन्त्यं प्रोक्तमिति । तदपि श्रुत्यक्षरविरुद्धत्वादसङ्गतमेव । यदपि तद्गुणसारसूत्रव्याख्यानं, जीवोपाधिर्बुद्धिरणुः कार्यावस्थया परिच्छिन्नपरिमाणः । तस्य चोपाधेर्ये गुणा उत्क्रान्त्यादयस्तत्सारस्तन्मात्रगुणक एव जीवो लोकैर्दृश्यते व्यवह्रियते च । स्वतो निर्गुणत्वात् । अतो लोकानुसारेण श्रुतावपि जीवस्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो, न पुनर्जीवस्य स्वत उत्क्रान्त्यादिः श्रुत्या व्यपदिश्यते । विभुत्वश्रुतिविरोधात् । 'पुमान् सर्वगतो व्यापी ह्याकाशवदयं स्थितः । कुतः क्वासि क गन्तासीत्येतदप्यर्थवत्कथमिति स्मृतिविरोधाच्च । अयं च विभागः श्रुत्यैव स्पष्टीकृतः । यथा, कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति । प्राज्ञवत् । यथा प्राज्ञ ईश्वरे मायापरमाण्वाद्युपाधिगुणसारत्वेन मायादिगुणव्यपदेशः सोऽकामयत, अणोरणीयान्, तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ, उत्सर्जन्यातीत्यादि, तद्वदित्यर्थः । तदेव जीवस्य गमनादेरौपाधिकत्वं 'घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा । घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम'इति श्रुत्या, गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवदिति सांख्यसूत्रेण च स्पष्टमुक्तमिति । तदपि तथा । माध्यन्दिनानां बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे, तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति संज्ञानमेवान्ववक्रामति स एष ज्ञः स विज्ञानो भवति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेत्यत्रैष इत्यनेन सलिङ्गमात्मानमुपक्रम्य चक्षुरादीनि निष्क्रमणद्वाराण्युक्त्वा सलिङ्गस्याङ्गुष्ठमात्रताया अङ्गुष्ठमात्र इति पूर्वोक्तश्रुतौ, अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति स्मृतौ च सिद्धत्वात् कथं चक्षुष्टो निष्क्रमणमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थं, तमुत्क्रामन्तमित्यादिना केवलस्यात्मनो निष्क्रामणानन्तरं लिङ्गभूतानां मुख्यप्राणादीनाम अनूत्क्रमणं मुक्तामुक्तसाधारण्येनोक्त्वा तदनन्तरं संज्ञानमेवेत्यादिना पश्चाद्बुद्धिसम्बन्धे, ज्ञ इति ज्ञानगुणकत्वं, तेन जन्यज्ञानवत्त्वं स्थूलदेहान्तरप्राप्तिसामग्रीं वक्तीति तदनाकलनात् । अङ्गुमाष्ठत्रताया गुणेनोक्तत्वाद् गुणस्य चौत्कट्ये ह्याश्रयाधिकदेशवृत्तित्वस्य पूर्वं साधितत्वान्मुष्टिपिहित-

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

ननु कथमन्यस्य नीचस्य सर्वोत्कृष्टव्यपदेशोऽपि । न हि प्रामाणिकैः सर्वथा अयुक्ते व्यपदेशः क्रियते । नचोक्ततद्गुणसा-

———

मणिप्रभावत् पिपीलकादिदेहेषु बुद्धिगुणसङ्कोचेन गौणपरिमाण-सङ्कोचेऽपि दोषाभावात् । एवमेव परिवर्त्तनादावपि बोध्यम् । यत्तु अनुशब्दो विज्ञानमयादेः प्राधान्यद्योतको, न त्वनुक्रमद्योतक इति व्याख्यानम् । तदसङ्गतम् ।
अनोरप्राधान्येऽनभिधानाल्लिङ्गवियोगस्य प्राणादिपदैरेव प्राप्तेर्वि-ज्ञानमयप्राधान्यस्योत्क्रान्तिक्रियायामेव पर्यवसानाच्च । व्यापकत्वश्रु-त्यादितात्पर्यं त्वनुपदमेवाग्रिमसूत्रे वक्ष्यामः। यदुक्तमयं विभागः क-स्मिन्नहमिति श्रुत्यैव स्पष्टीकृत इति । तदपि न । इयं श्रुतिस्तु ब्रह्मपरा सृष्टिकर्तृत्वलिङ्गात् । तया ब्रह्मण उत्क्रान्तिरौपाधिकीति बोध्यते । उत्क्रान्ते प्राणे देहजीवनरूपं कार्यं भगवान्न करोतीति । जीवनं च भगवत्कार्यमेवेति, न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति श्रुत्याऽवगम्यते । अतो नानया जीवोत्क्रान्तिविभागस्य स्फुटीभावः । दृष्टान्तव्याख्याने सोऽकामयते-त्यादिश्रुतितयोपन्यासोऽप्यसङ्गतः । तासां ब्रह्मप्रकरणस्थत्वात् । प्रा-ज्ञस्य परमेश्वराद्भिन्नतायाः सूत्रव्याख्यान एव दर्शितत्वादिति । सां-ख्यसूत्रेण गतिश्रुतेरुपाधिप्रयुक्तत्वकथनं तु व्यासविरोधमेव बोध-यति । श्रौतसन्देहनिराकरणाय प्रवृत्तः कथमेवं सूत्रं न प्रणीतवान-तः किमधिकं ब्रूम इति दिक् ।

रामानुजा माध्वाः शैवश्चाणुजीववादिनः । परं तु प्राज्ञब्रह्म-णोर्भेदं न केऽपि विचारितवन्त इति दृष्टान्तव्याख्यानं सर्वेषामेवाना-देयम् ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ व्यपदेशविषय एव कश्चिद्दोषमाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन तं दोषं प्रकाशयन्ति ।* नन्वित्यादि * । * अन्यस्येति * ब्रह्मभिन्नस्य । * सर्वोत्कृष्टव्यपदेश

रत्वाद् ब्रह्मण आनन्दांशस्य प्राकट्यादिति वाच्यम् । तथा सति प्राज्ञवत् पुनस्तिरोहितं स्यादिति तस्य तद्व्यपदेशो व्यर्थोऽयुक्तश्चेतिचेत् । नायं दोषः । कुतः ? । यावदात्मभावित्वात् । पश्चाद् यावत्पर्यन्तमात्मा । नित्यत्वात् । सर्वदा आनन्दांशस्य प्राकट्यात् । तस्य तथैव दर्शनमस्ति । अनावृतैश्वर्यादीनामुक्तत्वात् । प्राज्ञात् सम्पन्नत्वं विशेषः ।

इति * उत्कृष्टत्वेन व्यपदेशः । * तिरोहितं स्यादिति * ब्रह्मगुणसारत्वं तिरोहितं स्यात् । सूत्रोक्तं परिहारं व्याकुर्वन्ति । * नायमित्यादि * । हेतुं व्याकुर्वन्ति * पश्चादित्यादि * । * पश्चादिति * संसारदशोत्तरम् । * आनन्दांशस्य प्राकट्यादिति * जीवो हि भगवदंश इति तस्य यावानानन्दांशस्तत्प्राकट्यात् । * तस्येति * जीवस्य । * तथैव दर्शनमिति * ब्रह्मभावपूर्वकांशत्वेन दर्शनमस्ति । तत्र हेतुः । * अनावृतेत्यादि * । तथाच छान्दोग्ये, स तत्र पर्येतीत्यादिनाऽनावृतैश्वर्यादीनामुक्तत्वात् तद्गुणसारत्वकृतो ब्रह्मव्यपदेशो नाऽयुक्त इत्यर्थः । तथाचायं सूत्रार्थः । यावदिति पदार्थानतिवृत्तौ । भावित्वं वर्त्तनशीलत्वम् । तथाचात्मानमनतिक्रम्यानन्दांशस्य वर्त्तनशीलत्वान्न दोषः । न तिरोधानम् । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतौ तथा दर्शनादिति सूत्रार्थो बोध्यः । नन्विदमप्रयोजकम् । प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पाद एष सर्वेश्वर एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानामित्येवं प्राज्ञं प्रशस्याग्रे तुरीयव्याख्याने ईश्वरग्रासस्तुरीय इति कथनेन प्राज्ञलयस्योक्तत्वात् तस्येवास्याप्यानन्दप्राकट्यैश्वर्यादीनामसार्वदिकत्वसिद्धेर्यावदात्मभावित्वस्य दुरनिरस्तत्वादित्यत आहुः * प्राज्ञात् सम्पन्नत्वं विशेष इति * पद गतौ । ये गत्यर्थास्ते प्राप्त्यर्थाः । तथाच समीचीनतया प्राप्तत्वं सम्पन्नत्वं, प्राज्ञस्तु ईश्वरेण ग्रस्यते, अयं तु सम्यक्तया स्वस्वरूपेण तिष्ठतीति प्राज्ञात् सम्पन्नत्वं विशेषोऽतो नाप्रयोजकत्वम् । तथाच प्राज्ञस्य ब्रह्मसम्पन्नत्वाभावाल्लयेन ब्रह्मधर्माणां तिरोभावः । अस्य तु सम्पन्नत्वेन लयाभावादैश्वर्याद्यतिरोभावोऽतः सदा तद्-

चकारात् तस्य चानन्दः प्रकटित इति न दूषणगन्धोऽपि ।

व्यपदेशो वा नात्यन्तमयुक्तस्य । यावदात्मा ब्रह्म भवत्यानन्दांशप्राकट्येन तावदेव तद्व्यपदेशः । राजज्येष्ठपुत्रवत् । एतदेवोक्तम् ।

व्यापकत्वश्रुतिस्तस्य भगवत्त्वेन युज्यते ।
आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ॥
प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वञ्च तस्य तदिति ॥ ३० ॥

शनमित्यर्थः । चकारप्रयोजनमाहुः । * चकारादित्यादि * । तथाच यावन्तो दोषास्त आनन्दतिरोभावकृता इति तदभावे कोऽपि दोषो नेति नानर्थको व्यपदेश इत्यर्थः । नित्यत्वादित्यनुक्त्वा यावदात्मभावित्वादिति यदुक्तं तेनार्थान्तरमपि सूच्यत इत्याशयेनाहुः । * व्यपदेशो वेत्यादि * । वाशब्दो वाक्यालङ्कारे । युक्ततां व्युत्पादयन्ति * यावदित्यादि * । तथाच ब्रह्मभावोत्तरं तु ब्रह्मैवेति ततः पूर्वमेव व्यपदेशः । स च मुक्तो ब्रह्मत्वसूचको, यथा राजज्येष्ठपुत्रस्य राजत्वव्यपदेशोऽग्रे राजत्वसूचकस्तद्वत् । एतेनात्यन्तायुक्तत्वं परिहृतं बोध्यम् । एवं जीवस्य ब्रह्मभावं व्याख्याय तेन व्यापकत्वबाधकानि वाक्यानि समर्थयन्ति । * एतदेवोक्तमित्यादिना * । * उक्तमिति * निबन्धेऽस्माभिरुक्तम् । अर्थस्तु—तस्य ब्रह्मभावं प्राप्तस्य जीवस्य भगवत्त्वेन व्यापकत्वश्रुतिर्युज्यते, न तु जीवत्वेन रूपेण । तत्र प्रकारमाहुः । आनन्दांशाभिव्यक्तौ ब्रह्मभावे सति तस्य तद्विरुद्धधर्माधारत्वं भवत्यतस्तत्र ब्रह्मकोटयः परिच्छेदो व्यापकत्वं च प्रतीयेरन्निति । तथाच यथा कृष्णो भगवान् यशोदोत्सङ्गे स्थितोऽपि जृम्भणमृत्साभक्षणादौ सकलजगदाधारो दृष्टस्तथा जीवोऽणुरपि ब्रह्मभावेऽणुत्वाविरोधेनैव व्यापकः सकलजगदाधारो भवति । अत एव, मय्येव सकलं जातम्, तदेतदृषिः पश्यन् वामदेवः प्रतिपेदे मनुरभवमहं सूर्यश्चेति, पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिनेदुरित्यादीनि

वाक्यानि ब्रह्मभूतमेव लक्ष्यीकृत्योच्यन्ते । तेन, नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः, व्यापकोऽसङ्कुचनावृतः, पुमान् सर्वगतो व्यापी इत्यादीन्यपि भाविनीमवस्थामादायैव योज्यानि । अन्यथा, अपरिमितास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथेति वेदस्तुतिवाक्यं विरुध्येत । एवञ्च बिन्दुस्तोकोपनिषदि घटसङ्कटमाकाशमित्यत्र जीवगमनस्यौपाधिकत्वमुक्तम्, तदपि मुक्तजीवस्य ब्रह्मभूतस्यैव बोध्यम् । एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु, स्थानत्रयाद्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यत इत्युक्तमुक्तावात्मानावुपक्रम्य, एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः, एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदित्युक्तस्योपाधिवशाद् बहुधा जाग्रदादिदेवमनुष्यादिरूपेण दर्शनमुक्त्वा, घटसंवृतमाकाशमित्यनेन मुक्तस्य नभोपमस्य जीवस्य गमानादेरौपाधिकत्वं वक्ति । तेन शुकसनकादिगमनस्यैव तथात्वं, नेतरेषामिति मन्तव्यम् । अत एवैतदग्रे 'घटवद् विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनः।तद्भग्नं च न जानाति स जानाति च नित्यश' इति दधीच इव विद्वदवस्थैवोच्यत इति युज्यते । अन्यथा तस्यैवैकस्य प्रतिबिम्बमवच्छेदत्वं च विरुध्येत । वस्तुतस्तु, एक एव हि भूतात्मेत्यत्र जलचन्द्रदृष्टान्तेन यथाचन्द्रस्यांशुद्वारा, जलप्रवेशे नानात्वं तथा ब्रह्मणोऽप्यंशद्वारा तत्तद्देहप्रवेशे नानात्वमिति योग्यत्वाय ब्रह्मरूपतोच्यते अहङ्ग्रहोपासनायाः प्रकृतत्वात् तत्र दोषाभावायाऽतो न कोऽपि शङ्कालेशः । यत्तु परैर्बुद्धिसंयोगाज्जीवभाव उच्यते । तन्न । ब्रह्मभूतानामीश्वरस्य च व्यापकत्वेन तदापि तदापत्तेः । अपि तु प्राणधारणाभिमानात् । जीव प्राणधारण इति धात्वर्थेन तथा निश्चयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयो योऽयं विज्ञानमयः प्रणेष्वित्यादौ तस्य विज्ञानमयत्वं तु ज्ञानांशत्वाज्ज्ञानप्रचुरत्वं, न तु बुद्धिमयत्वं, तदनभिमानेऽपि ज्ञानप्राचुर्यस्य मुक्तेषु सिद्धत्वात् । विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मनःप्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्यत्र प्रायपाठबलेन विज्ञानपदस्य बुद्ध्याख्यकरणवाचकत्वेऽपि न सर्वत्र तथात्वं, गमकाभावे तथादर्त्तुमशक्यत्वात् । अत्रापि बुद्धिमयत्वं, बुद्धिप्रचुरत्वं, तदपि बुध्यधीनव्यवहारत्वमेव । प्रायपाठेन तथा निश्चयात् । न तु बुद्धिगुणसारत्वम् । तस्य दूषितत्वात् । नापि बुद्धयधीनाखिलव्यवहारत्वम् । यावत्संसारमेव बु-

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

व्यपदेशदशायामपि आनन्दांशस्य नात्यन्तमसत्त्वम् । पुंस्त्वादिवत् । यथा पुंस्त्वं सेकादिसामर्थ्यं बाल्ये विद्यमानमेव यौवने प्रकाशते तथा आनन्दांशस्यापि सत एव व्यक्तियोगः ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

ननु कथमेवं स्वीक्रियते । इदानीं संसारावस्थायां सच्चित्माकट्यमेव । मोक्षे त्वानन्दांशोऽपि प्रकट इति तन्निवारयति । तथा सति नित्यमुपलब्धिः स्यादानन्दांशस्य । तथा सति न संसारावस्थोपपद्येत । अथानुपलब्धिः सर्वदा तथा सति मोक्षदशा विरु-

———

द्धिसंसर्गेण बुद्धेर्यावदात्मभावित्वाभावात् । यदपि उपाधिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेण न परमार्थतो जीवो नाम कश्चिदस्तीति तदप्यसङ्गतम् । अंशत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति । तस्मात् पूर्वोक्तरीतिरेव युक्तेति दिक् ॥ ३० ॥

पुंस्त्वादिवत् त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ननु पूर्वमसतश्चेदानन्दांशस्य प्राकट्यं तदा जन्यत्वेन नश्वरत्वेन व्याप्तेरानन्दांशस्य तिरोधानं भविष्यतीति न तस्य यावदात्मभावित्वं वक्तुं शक्यमिति शङ्कायामिदं सूत्रं प्रवृत्त इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * व्यपदेशेत्यादि * । निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * ननु कथमित्यादि । * तन्निवारयतीति * । तमेतमाशङ्कोत्पादकं प्रश्नमुत्तरयति । तथाचेदं सूत्रप्रयोजनमित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * तथा सतीत्यादि * । सूत्रयोजना तु, अन्यथा यद्युक्तसूत्ररीत्या व्यवस्था नाङ्गीक्रियते तदा जीवे त्रयाणां नित्यं प्राकट्यं वा नित्यमप्राकट्यं वा, जीवः सच्चिद्रूप एव, ब्रह्मानन्दमेवेति

द्ध्येत । अथान्यतरानियमः । जीवो निरानन्द एव, ब्रह्म त्वानन्द-रूपम् । तथा सति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतिविरोधः । तस्मात् पूर्वोक्त एव प्रकारः स्वीकर्तव्य इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

चाङ्गीक्रियेत ततः पक्षत्रयेऽपि क्रमेण त्रयो दोषा इति निर्दुष्टः पूर्वोक्तप्रकार एव युक्त इति सिद्धमित्यर्थः ।

माध्वा अप्यर्द्धजरतीयेनैवमाहुः ।

एतेन संसारदशायां ब्रह्मत्वव्यपदेशो गौण्या, मुक्तिदशायां तु मुख्यवृत्त्या । व्यापकत्व विरुद्धधर्माश्रयत्वंचानन्दांऽशप्राकट्यादिति साधितम् ।

शङ्कराचार्यभास्कराचार्याभिक्षवस्तु—एतत् सूत्रमन्तःकरणसत्तासाधनार्थमित्याहुः । यदि ह्यन्तःकरणं न स्यात् तदा ह्यात्मनो व्यापकत्वादिन्द्रियविषयरूपाणामुपलब्धिसाधनानां समवधानं तस्य सार्वदिकमिति नित्यमुपलब्धिः प्रसज्ज्येत । अथ सत्यपि साधनसमवधाने फलाभावस्ततो नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्ज्येत । अथाऽऽत्मनो वेन्द्रियस्य वा विषयस्य वा उपलब्धिजनकशक्तिप्रतिबन्धोऽङ्गीकार्यः । तदपि न । आत्मनोऽविक्रियत्वेन शक्तिप्रतिबन्धासम्भवात् । नापीन्द्रियस्य । पूर्वोत्तरक्षणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्याकस्माच्छक्तिप्रतिबन्धकल्पने प्रमाणाभावात् । अन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पनेऽपि प्रतिबन्धकल्पनापेक्षया करणकल्पनाया लघीयस्त्वात् । अतो यत्समवधानासमवधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी तन्मनः । तथाच श्रुतिः । अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीति । कामादयश्च तद्वृत्तय इति दर्शयति, कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति । आहुश्च नैयायिकाः । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति । बौद्धानां मनोऽवस्थितं नास्तीति तन्निराकरणार्थं सूत्रमिदमिति चाहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु—ज्ञानमात्रः सर्वगतश्चेदयमात्मा उपलब्ध्यनुपलब्ध्योरुभयोरपि हेतुः स्यात् । तदा सर्वत्रोभयं सदा प्रसज्ज्येत । अथान्यतरानियमस्तदाऽऽत्माऽनुपलब्धिरेव सर्वत्र सर्वदा

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

सांख्यानां प्रकृतिगतमेव कर्तृत्वमिति तन्निवारणार्थमधिकरणारम्भः ।

कर्ता जीव एव । कुतः ? । शास्त्रार्थवत्त्वात् । जीवमेवाधिकृत्य

स्यादुपलब्धिरेव वा । तस्मान्न सर्वगत आत्मा, किन्तु शरीरान्तरवस्थितत्वादात्मनस्तत्रैव सर्वेषां स्वात्मन उपलब्धिर्न सर्वत्रेति व्यवस्थासिद्धिः । नचोपलब्धेः करणायत्तत्वाद्दोषसमाधानम् । सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वेन सर्वशरीरगैः सर्वैः करणैः सर्वदा संयुक्तत्वाददृष्टानियमादुक्तदोषस्य समानत्वात् । अतो विभुत्ववादिनां दूषणायेदं सूत्रमित्याहुः । एवमेव शैवोऽपि ।

यत्तु भास्कराचार्यैरुक्तं, सर्वगतत्वेऽपि भोगस्य कर्मनिमित्तत्वाच्छरीरदेशे भोगोत्पत्तेर्न सर्वगतत्वव्याहतिरिति । तदप्यदृष्टानियमेनैव दूषितत्वान्न युक्तिसहम् । इदं सर्वं मया जीवाणुवादे सम्यक् प्रपञ्चितमतो नात्रोच्यते । नचैवं सति मनःसिद्ध्यभावः । उक्तश्रुत्या तत्तद्वृत्तिप्रत्यक्षेण च सिद्धत्वादिति ॥ ३२ ॥

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः। *सांख्यानामित्यादि *। तथाच पूर्वं ज्ञानस्वरूपत्वे ज्ञानगुणकत्वे च सिद्धान्तिते सांख्यवदकर्त्तृत्वं नैयायिकवत् कर्त्तृत्वं च सम्भाव्यते, अतः संशयः । तत्र कठवल्ल्यां, 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्। उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यत इत्यत्र हन्तृत्वं जानतोऽज्ञत्वश्रावणात् । गीतायामपि, 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यते । नान्यं गुणेभ्यः कर्त्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति । कार्यकारणकर्त्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते' इति भगवता कथनात् पुराणेष्वप्येवंविधवाक्यदर्शनाज्जीवो न कर्त्ता, प्रकृतिरेव कर्त्रीति निराकरणायाधिकरणारम्भ इत्यर्थः । एवं पूर्वपक्षे सूत्रोक्तं सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * कर्त्तेत्यादि * । * शास्त्रार्थवत्त्वादिति * । शास्त्रस्य अर्थवत्त्वं शास्त्रार्थवत्त्वं तस्मात् ।

वेदे अभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि कर्माणि विहितानि ब्रह्मणोऽनुपयोगात् । जडस्याशक्यत्वात् । सन्दिग्धेऽपि तथैवाङ्गीकर्तव्यम् ॥ ३३ ॥

शास्त्रस्य फलवत्त्वादिति यावत् । कारीर्या वृष्टिकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, तज्जलानिति शान्त उपासीत अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति. स क्रतुं कुर्वीतेत्यादिभिर्वेदेऽभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणियज्ञादिरूपाण्युपासनारूपाणि च कर्माणि विहितानि । यदि जीवः कर्त्ता नेष्येत तदा स्वर्गकामादिपदानि तादृशफलेऽस्वधिकारिशून्यानि कुप्यन्ति तत्तच्छास्त्रवैयर्थ्यमेवापादयेयुः । न हि तादृशकामवत्त्वं ब्रह्मणः सम्भवति । आत्मकामत्वेन तत्फलानुपयोगात् । न वा जडस्य बोधाभावेन तादृशकामाभावेन चाशक्यत्वात् । अतः पूर्वोक्तवाक्यैः सन्दिग्धेऽपि कर्त्तृत्वे बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् तत्तत्फलकामिनां जीवानामेव कर्त्तृत्वमङ्गीकार्यम् । नच, हन्ता चेदित्यस्य कोपः । आत्मनो नित्यत्वेन वध्यत्वाभावात् । तादृशज्ञानस्य मिथ्यात्वबोधनेनोपपद्यमानत्वात् । प्रकृतेः क्रियमाणानीत्यादिगीतावाक्येषु पौराणिकेषु च यद् गुणानामेव कर्त्तृत्वं स्वस्मिन्नध्यस्यतीत्युच्यते तदपि लौकिककर्त्तृत्वाध्यासपरम् । 'न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैरि'ति वाक्ये लोकप्रवाहपतितस्य कर्मणः प्राकृतगुणप्रयुक्तत्वबोधनात् । न तावता सर्वविधकर्तृत्वलोपः । 'अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तत्र हेतवः । तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मति'रिति गीतायामेव जीवस्य कर्त्तृत्वं कर्त्तेति पदेनोक्त्वा तस्याधिष्ठानादिपञ्चहेतुसापेक्षत्वं निरूप्य केवलस्य स्वस्य कर्त्तृत्वाभिमाने दुर्मतित्वबोधनेन घृतद्रवत्ववत् तस्य लौकिकस्यापि नैमित्तिकात्मधर्मत्वबोधनादिति ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

तस्यैव गान्धर्वादिलोकेषु, यद् यत् कामयते तत् तद् भवतीति विहार उपदिष्टः । ततश्च कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः साधुकारी साधुर्भवतीति सामानाधिकरण्यश्रवणाज्जीव एव कर्ता ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति जीवेन सर्वेषां विज्ञानमुपादीयते । तस्मादिन्द्रियादीनां करणत्वमेव । स्वातन्त्र्यादस्यैव कर्तृत्वम् ।

विहारोपदेशात् ॥ जीवस्य स्वतः कर्तृभावेऽपि प्रकृतिसंसृष्टत्वेन विवेकाग्रहात् तादृशकर्तृग्रहणेऽपि शास्त्रसार्थक्यमिति शङ्कायां सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याकुर्वन्ति । * तस्यैवेत्यादि * । छान्दोग्ये दहरविद्यायां, स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिना, यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते इत्यन्तेन तत्तत्समुत्थानादिकथनाद् विहारः स्वेच्छाक्रियात्मकभोगरूप उपदिष्टः । स चोक्तरीत्या दहरविदः कर्तृत्वमाक्षिपति। नच तादृशस्य विवेकाग्रहः सम्भवत्यतस्तथेत्यर्थः । अत्र पित्रादीति वक्तव्ये गान्धर्वादीति पदं विहारस्वाच्छन्द्यादिद्योतनार्थम् । यत्तु कैश्चित्, स ईयते पुरुषो यत्र काममिति श्रुत्युपन्यासेन स्वाप्नी क्रिया विहारत्वेनादृता । तन्न रुच्यम् । लभ्यमाने ईदृशे ज्ञानिनो विहारे तादृशाज्ञानिविहारग्रहणस्यायुक्तत्वादिति ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ सङ्कल्पस्य मनोधर्मत्वाद् दहरविदोऽपि मनःसंसृष्टत्वमेवेति न केवले जीवे कर्तृत्वसिद्धिरिति शङ्कानिरासायोक्तं हेत्वन्तरं विषयवाक्योपन्यासेन व्याकुर्वन्ति । * तदेषामित्यादि * । श्रुतिस्तु बृहदारण्यके दृप्तबालाकिब्राह्मणस्था । यत्रैष एतत् सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति । अत्र अभूदित्यन्तं

यस्तु मन्यते बुद्धिसम्बन्धाज्जीवस्य कर्तृत्वमिति। स प्रष्टव्यः। किं बुद्धिकर्तृत्वं जीवे समायाति ? अथवा जीवगतमेव कर्तृत्वं बुद्धिसम्बन्धादुद्गच्छति ? अथवा शशविषाणायितमेव कर्तृत्वं सम्बन्धे समायाति। नाद्यः। जडत्वात्। अनङ्गीकारात् पूर्वं निराकृतत्वाच्च। द्वितीये त्विष्टापत्तिः। उपादानविरोधश्च।

भिन्नं वाक्यम्। अग्रिमे तु विज्ञानेन स्वीयेन गुणेन एषां प्राणानामन्तर्बहिरिन्द्रियाणां विज्ञानं ज्ञानजनिकां शक्तिमादायेत्यर्थो बोध्यः। शेषं स्फुटम्। तत्रैव श्रुत्यन्तरं च, तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग् गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः स यत्रैतत् स्वप्नया चरति स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तेतैवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तत इति। तथाच स्वप्नावस्थायामज्ञानबहुलायामपि प्राणानामन्तर्बहिरिन्द्रियाणां पृथग्ग्रहणकथनात् तदानीं प्राणाख्येभ्य इन्द्रियेभ्यो विविक्तस्यैव ग्रहीतृत्वमुच्यते। अतो दहरविदः सङ्कल्पोऽप्यात्मधर्म एव ज्ञेयः। कामः सङ्कल्प इति श्रुतिस्तु लौकिकतत्परा। अतः स्वातन्त्र्याज्जीवस्यैव कर्त्तृत्वमित्यर्थः। अत्र मतान्तरमनुवदन्ति दूषयितुं विकल्पयन्ति च। * यस्त्वित्यादि *। स प्रष्टव्य इत्यादि च *। दूषयन्ति * नाद्य इत्यादि *। बुद्धिर्हि जडा। जडगतं कर्त्तृत्वं चेतने समयातीति न क्वापि दृष्टम्। विपरीतं तथाऽऽदौ दृष्टम्। अतो नाद्यः। किञ्च। सूत्रकृता कुत्र वा जडे कर्त्तृत्वमङ्गीकृतं येनात्र तदाद्रियते। यदि तथा स्यात् पूर्वं न प्रकृतेः कर्त्तृत्वं च रचनानुपपत्त्यादिसूत्रेषु निराकुर्यात्। अतोऽनङ्गीकारात्, पूर्वं निराकृतत्वाच्च नाद्य इत्यर्थः। द्वितीयं दूषयन्ति। * द्वितीय इत्यादि *। कर्त्तृत्वस्य यद्यपि घृतद्रवत्ववज्जीवधर्मत्वसिद्धा इष्टापत्तिस्तथापि प्राणानामुपादेयतया श्रुतौ सिद्धत्वाद् बुद्धेरपि प्राणेष्वेव प्रवेशस्तत्सम्बन्धेनोद्गमाङ्गीकारे प्राणोपादानविरोधश्च। अतः सोऽपि नेत्यर्थः। नच जीवानां करणगोचरसाक्षात्काराभावात् तद्ग्रहणं कथमुपपद्यत इति वाच्यम्। जाग्रति स्वयञ्ज्योतिष्ट्वाभावेन तत्साक्षात्काराभावे-

तृतीये शास्त्रविरोधः । ब्रह्मणि सिद्धत्वाच्च । असत्कार्यस्य निराकृतत्वात् । सर्वविप्लवस्तु माध्यमिकवदुपेक्ष्यः ॥ ३५ ॥

पि, अत्रात्मा स्वयञ्ज्योतिर्भवतीति श्रुत्या तदानीं स्वयञ्ज्योतिष्ट्वेन करणनाडीप्रभृतिसाक्षात्कारसम्भवे सुखेन तद्ग्रहणोपपत्तेः । नचैवं सति जाग्रति कदाचित् तत्स्मरणापत्तिः । निद्रया स्वयञ्ज्योष्ट्वस्यैव ग्रहणादिविषयकसंस्कारस्यापि तिरस्कारात् । नच तिरस्कारे मानाऽभावः । कार्याभावेनैव तथानुमानात् । अथवा, उपेक्षाज्ञानादिव तादृशाज्ञानादपि संस्कारानुत्पत्तिरुपेक्षाज्ञानवत्तदपि त्रिक्षणावस्थाय्यंवेति वा श्रुतार्थापत्त्या कल्पनीयमतो न दोषः ।

नच द्वितीयस्कन्धे, आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैक इत्यत्र स्वप्नादौ भगवत एव द्रष्टृत्वप्रतिपादनान्न तत्र जीवस्य द्रष्टृत्वमिति शङ्क्यम् । तत्र, स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व इत्यत्रोक्तायाः भगवतो द्रष्टृत्वप्रतिज्ञायाः पूर्तये भगवतो द्रष्टृत्वव्युत्पादनेऽपि जीवद्रष्टृत्वस्यानिषेधात् । अन्यथा स्वप्नानुस्मरणाभावप्रसङ्गात् । इदञ्च मया तत्रैव व्युत्पादितमिति ततोऽवसेयम् ।

भिक्षुस्तु—यद्यपि जीवानां करणगोचरसाक्षात्कारो नास्तीति तद्गोचराकृतिर्न सम्भवति, तथापि निद्रानिमित्तकारणचक्षुर्निमीलनादिद्वारैव निद्रायां कर्तृत्वं बोध्यमित्याह । तन्नास्माकं रोचते । उक्तरीत्या कर्तृत्वे साक्षात्सम्भवति तथा कल्पनस्यायुक्तत्वादिति । तृतीयं दूषयन्ति । * तृतीय इत्यादि * । शास्त्रे हि कर्तृत्वं प्रतिज्ञातं सूत्रकृता । यदि तच्छशविषाणायितमेव भवेत् तदा तस्य समागमनासम्भवात् कथं तत्प्रतिजानीयादतस्तद्विरोधः । किञ्च । यदि तत् तथा स्याद् ब्रह्मण्यपि न स्यात् । तथा सतीक्षत्यादिसूत्रेषु न तत्प्रतिपादयेत् । अतो ब्रह्मणि सिद्धत्वादपि न कर्तृत्वस्य तथात्वम् । नच ब्रह्मणि सिद्धत्वेऽपि जीवे शुक्तिरजतवदसदेवोत्पद्यत इति युक्तम् । असत्कार्यवादस्य निराकृतत्वात् । यत्तु ब्रह्मणो निर्गुणत्वात् कार्यस्याविद्यकत्वेन कर्तृत्वमपि तथैवेति । तदयुक्तम् । सर्वविप्लावकत्वात् । सर्वविप्लवस्तु माध्यमिकवच्छून्यवाद एव पर्यवस्य-

व्यपदेशाच्च क्रियायां नचेन्निर्देशविपर्ययः ॥३६॥

व्यपदेशो, विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेति । अत्र सांख्ये बुद्ध्यादीनामेव कर्तृत्वं न जीवस्येति क्रियायां यागादिकर्मसु, न तु भोगे । जीवस्य कर्तृत्वं न चेत् । न । तथा सति निर्देशस्य विपर्ययो भवेत् । विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रुत्यनुरोधात् । प्रकृतेऽपि तृतीयान्तता आपद्येत ।

अथ स्वव्यापारे कर्तृत्वं, तथापि पूर्वनिर्देशस्य विज्ञानमयस्य विपर्ययः स्यात् । विकारित्वं स्यात् । तच्चासङ्गतम् । व्यक्त्वात् । विज्ञानमादायेत्यत्र विपर्यय एव एकस्य प्रदेशभेदेनार्थभेदोऽपि ।

तीति सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात् तद्वदेवोपेक्ष्यः । तस्मात् तृतीयाऽपि नेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां नचेन्निर्देशविपर्ययः ॥ एवं श्रुतार्थापत्त्या जीवस्य कर्त्तृत्वं साधयित्वा साक्षाच्छ्रुत्या साधयतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * व्यपदेश इत्यादि * । व्यपदेशः प्रथमाविभक्त्या कर्त्तृत्वेन निर्देशः, सोऽस्यां श्रुतौ जीवे वर्त्तते । अतः कल्पनां विना साक्षाच्छ्रुत्यैव स कर्त्तेत्यर्थः । सूत्रशेषं व्याकुर्वन्ति * अत्र सांख्य इत्यादि * । अत्र अस्यामपि श्रुतौ विज्ञानपदेन बुद्धिरेवोच्यते । सांख्ये बुद्ध्यादीनां प्राकृतानामेव कर्त्तृत्वं व्यवस्थापितं, न जीवस्य इति हेतोः क्रियायां यागादिषु वैदिकेषु लौकिकेषु च कर्मसु जीवस्य न कर्त्तृत्वम् । क्रियापदाद् भोगे कर्त्तृत्वं न पूर्वपक्षिणा प्रतिषिध्यते । तथाच क्रियायामेव जीवस्य कर्त्तृत्वं नेति चेन्न । इदं वक्ष्यमाणहेतुना सेत्स्यमानकथनम् । तथा सति विज्ञानपदेन बुद्धेरेव व्यपदेशोऽङ्गीकृते सति तथेत्यर्थः । ननु कारकमात्रस्य स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् स्थाली पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादिवद् अत्रापि कर्त्तृत्वं शक्यवचनमतो निर्देशविपर्ययो न भविष्यतीत्याशङ्कामनूद्य तत्रापि दूषणं योजयन्ति । * अथेत्यादि * । यद्येवं निर्देशः समर्थ्यते तथापि अयं श्लोको विज्ञानमयमुपक्रम्य पठित इत्येतदैकार्थ्यात् तत्रापि विज्ञान-

भगवति सर्वे शब्दाः स्वभावत एव प्रवर्तन्ते । औपचारिकत्वज्ञापकाभावात् ।

यज्ञो जायमान इति श्रद्धादीनां शिरस्त्वादिः ।

पदस्य बुद्धिवाचकत्वे विज्ञानमयपदस्य बुद्धिविकारवाचकत्वं स्यात् । तच्चासङ्गतम् । द्व्यचत्त्वात् । द्व्यचश्छन्दसीति विधेर्बहुळव्यावृत्त्यर्थत्वात् । अतस्तत्रेवात्रापि तदनुरोधाज्जीववाचकत्वमेवाङ्गीकार्यम् । यद्यपि विज्ञानमादायेत्यत्र विपर्यय एव वर्त्तत इति तस्य न दोषत्वमिति वक्तुं शक्यते, तथापि एकस्य विज्ञानस्य जीवधर्मतया प्राणधर्मतया च प्रदेशभेदेनार्थभेदोऽपि तत्राभिप्रेतं इति तत्र न विपर्ययस्य दोषत्वम् । अत्र तूभयत्राप्येक एव विज्ञानपदार्थः परामृष्यत इत्यत्र तु विपर्ययो दोष एवेत्यर्थः । ननु विज्ञानपदस्य जीववाचकत्वे विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यत्र विज्ञानपदस्य ब्रह्मण्यौपचारिकत्वं स्यादतो नेदं साधीय इत्यत आहुः । * भगवतीत्यादि * । सर्वे शब्दाः प्रणवविकृतित्वात्प्रणववाच्ये ब्रह्मणि स्वभावत एव वर्त्तन्ते । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुतेश्च । अतस्तत्रौपचारिकत्वज्ञापकाभावान्न तथेत्यदोष इत्यर्थः । नन्विदं विज्ञानमयपदस्य विकारार्थत्वानुपपत्त्यनुरोधेनोक्तम् । सा तु नास्ति । छन्दसि सर्वेषां विधीनां वैकल्पिकत्वाभ्युपगमात् । नचात्र विकारप्रत्ययत्वे मानाभावः । तत्र श्रद्धादीनां मनोवागादिधर्माणां शिरआदित्वकल्पनाया एव मानत्वादित्यत आहुः । * यज्ञ इत्यादि * । सत्यमस्ति कल्पना, परन्तु न तस्या विकारप्रत्यये मानत्वम् । श्लोके तस्य यज्ञकर्त्तृताया वक्तव्यत्वात् । श्रुत्यन्तरे च यजमानभागप्राशनप्रशंसायाम्, एतावान् वै यज्ञो यावान् यजमानभागो यज्ञो यजमानो यद्यजमानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापयतीति यज्ञस्वामित्वेन यजमानस्य यज्ञतायाः कल्पनाया उपदिष्टत्वाद्यजमानधर्माणां श्रद्धादीनां शिरस्त्वादियज्ञशिरःप्रभृतिरूपत्वं कल्पनयोच्यते । पञ्चाग्निविद्यायां श्रद्धाहोमकथनात् तस्या यज्ञाङ्गतया तद्धर्मत्वम् । ऋतसत्ये प्रमीयमाणानुष्ठीयमानौ धर्मौ । योगश्चात्मचिन्तनसाधनत्वाद्योगशिक्षाद्युपनिषत्सु विहितत्वाच्च धर्म एव ।

तस्माद् विज्ञानमयो जीव एव । जडस्य स्वातन्त्र्याभावान्न कर्तृत्वम् ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

ननु जीवस्य कर्तृत्वे हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरितिचेत् । न । उपलब्धिवदनियमः । यथा चक्षुषेष्टमनिष्टं चोपलभते, एवमिन्द्रियैः कर्म कुर्वन्निष्टमनिष्टं वा प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

महर्लोकोऽप्याधारतया योगयज्ञाङ्गम् । इदं च तृतीयाध्यायेन सङ्गतम् । अत इयं कल्पना यज्ञार्थार्थेति नास्या विकारप्रत्ययसाधकत्वमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । ननु भवत्वेवं तथापि यज्ञादिकर्तृत्वं शरीरविशिष्टस्यैवेति बुद्धावेव कर्तृतायाः पर्यवसानमित्यत आहुः । * जडस्येत्यादि * । तथाच कर्तृलक्षणस्य बुद्धावघटमानत्वान्न बुद्धेः कर्तृत्वं, किन्तु जीवस्यैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । जीवस्य कर्तृत्वे स्वातन्त्र्यं प्राप्तम् । स्वतन्त्रत्वे च हितमेव स्वस्य कुर्यान्न स्वाहितादि । दृश्यते तु तदपि । अतो हिताकरणादिदोषप्रसक्तिर्जीवकर्तृत्वबाधिकेति बुद्धेरेव कर्तृत्वमित्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति । * नेत्यादि * । सांख्यमते भोक्तृत्वस्याङ्गीकाराद् भोगस्य च सुखदुःखसाक्षात्कारात्मकत्वात् तत्र स्वातन्त्र्यं त्वस्य वक्तव्यम् । तथा सति उपलब्धिरूपे कार्ये तत्करणभूतानि चक्षुरादीनि व्यापारयन् यथा चक्षुषा इष्टमनिष्टं चोपलभते, एवं क्रियारूपेऽपि कार्ये तत्करणानामिन्द्रियाणां व्यापारणादिन्द्रियैः कर्म कुर्वन्निष्टमनिष्टं वाऽऽप्नोतीति समः समाधिरित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु — यथा, नित्योपलब्धिसूत्रे आत्मनो विभुत्व उपलब्ध्यनियमो दोष उक्तस्तथात्र आत्मनोऽकर्तृत्वे प्रकृतेश्च कर्तृत्वे दोष उच्यते । यदि प्रकृतिरेव कर्त्री स्यान्नात्मा, तदा तस्याः सर्वपुरुषसाधारणत्वात् सर्वाणि कर्माणि सर्वेषां भोगाय

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

नन्वीश्वरवत् स्वार्थमन्यथा न कुर्यादितिचेत् ॥ शक्तिविपर्ययात् ॥ तथा सामर्थ्याभावात् । इत एव दैवादहितमपि करोति ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

जीवस्य क्रियाज्ञानशक्ती योगेन सिद्ध्यतः । समाध्यभावाच्छक्त्यभाव इत्यर्थः । चकारात् तादृशमन्त्राभावोऽपि ।

स्युर्नैव वा, न तु कस्यचित्। नच य आत्मा यत्सन्निहितस्तस्य तद्भोग इति सन्निधानाद् व्यवस्था । आत्मनां विभुत्वाभ्युपगमेन सर्वेषां सन्निधानस्याविशिष्टत्वात् । अत एव नान्तःकरणादिनापि व्यवस्थासिद्धिरित्याहुः । तदपि युक्तम् ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । अयमर्थः । चक्षुषा अनिष्टोपलब्धिर्या जायते सा न स्वप्रयत्नसम्पाद्या। प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन दैवाज्जायमानत्वात् । अतः कर्मजनितेष्टानिष्टोपलब्धिदृष्टान्तो न युक्तः । अतो यदि जीवः स्वतः कर्त्ता स्यात् तदा स्वार्थमनिष्टं न कुर्यात् । यथा ईश्वरः स्वार्थमनिष्टं न करोति तद्वत् । दृश्यते च तत् । अतो न जीवः कर्त्तेति । अत्र समाधिं व्याकुर्वन्ति * तथेत्यादि * विपर्ययोऽभावः।तथाच शक्त्यभावादनिष्टकरणम् । ईश्वरे तु शक्तिरस्तीति न दृष्टान्तः । अतोऽनिष्टकरणं न साहजिककर्त्तृत्वबाधकमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ शक्त्यभाव एव कुत इत्याकाङ्क्षायामेतत्सूत्रं प्रववृत इत्याशयेन विवृण्वन्ति । * जीवस्येत्यादि * । स्पष्टम् । तादृशमन्त्राभाव इति सामर्थ्यसाधकमन्त्राभावः । यथा भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणेत्याहाशिषमेवैतामाशास्ते सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त स एतं कसर्णीरः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्ततो वै ते जीर्णास्तनूरपाघ्नतेति । अत्र सांख्यास्तदनुसारिणो मायावादिप्रभृतयश्च जीवस्य बुद्धिसम्बन्धादौपाधिकं कर्त्तृत्वमङ्गीकुर्वन्तः स्वाभाविके जीवस्य कर्त्तृ-

नच सहजकर्तृत्वे अनिर्मोक्षः । पराधीनकर्तृत्व एवैतदिति ।

सांख्यस्य तन्मतानुसारिणो वान्यस्य भ्रम एव । कर्तृत्वे न मुक्तिरिति । नपुंसक एवमुच्येतेति बाह्यवत् ।

निरिन्द्रियस्यैव समाधिरित्यपि । करणत्वेन बुद्धिवन्न केनापि

———

त्वे यथा वह्नेरौष्ण्यान्न निवृत्तिस्तथा जीवस्य कर्त्तृत्वान्न निवृत्तिः स्यात् । तदनिवृत्तौ च मोक्षोऽपि न स्यात् कर्त्तृत्वस्य दुःखरूपत्वादित्याहुः । तद् दूषयन्ति * नचेत्यादि * । * पराधीनकर्त्तृत्व एवैतदिति * । आध्यासिक एव कर्त्तृत्वे अनिर्मोक्षस्तस्यैव दुःखरूपत्वात् । * ब्रह्मवदिति * । वैधर्म्ये दृष्टान्तः । तथाच पराधीनकर्त्तृत्ववादिनस्तवैवायं दोषो, नास्माकमित्यर्थः । ननु शुद्धबुद्धमुक्तात्मनः प्रतिपादनात् तादृशे आत्मनि मोक्षसिद्धिरभिमता । तादृगात्मप्रतिपादनं च न स्वाभाविके कर्त्तृत्वे अवकल्पते । अत उपाधि धर्माध्यासेनैवात्मनः कर्त्तृत्वं न स्वाभाविकमिति वदतः प्रत्याहुः । * सांख्यस्येत्यादि * । * कर्त्तृत्वे नेति * । अत्र नेति भिन्नं पदम् । भ्रमत्वे हेतुः । * नपुंसक इत्यादि * । * नपुंसक इति * स्वातन्त्र्यादिसर्वपुरुषधर्मशून्यः । * इति बाह्यवदिति * अयमभ्युपगमो बाह्यानामिव प्रमाणरहितः । तथाच प्रमाणराहित्यादस्य भ्रमत्वमित्यर्थः । अत्र हेतुस्तु मुक्तानामपि शुकसनत्कुमारादीनामुपदेशकर्त्तृत्वदर्शनम् । भूमविद्यायां, तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राणा इत्यारभ्य, आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमित्यन्तेन पश्यस्य सङ्कल्पादीनामात्महेतुकत्वश्रावणं च बोध्यम् । यदुक्तं, समाध्यभावश्च शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतो यथाप्राप्तमेव कर्त्तृत्वमादाय समाधिविधानादिति तद् दूषयन्ति । * निरिन्द्रियस्यैव समाधिरित्यपीति * अध्यासशून्यतया इन्द्रियाद्यभिमानरहितस्यैव समाधिर्मुख्य इत्यपि बोध्यमित्यर्थः । अत्रापि भूमविद्यास्थं वाक्यमेव हेतुः । ननु कैवल्यात् पूर्वं जीवन्मुक्तस्यापि लिङ्गसद्भावाद् बुद्धिसम्बन्धोऽस्त्येवेति कथं निरिन्द्रियत्वमत आहुः । * करणत्वेनेत्यादि * । तथाच बुद्धिसम्बन्धस्तु केवलस्य ब्रह्माभेदेऽप्यनिवार्यः । बुद्धेः पारमार्थिके

दृश्यते । तस्माज्जीवस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वम् । ध्यायतीव लेलायतीवेत्यपि परधर्मानुकरणम् । अयमप्येको धर्मः ।

स्वाप्ययसम्पत्त्योर्ब्रह्मन्यपदेशं पुरस्कृत्य सर्वविप्लवं वदन्नुपेक्ष्यः ॥ ३९ ॥

व्यावहारिके च सत्यत्वे विभुन आकाशस्येव सर्वसम्बन्धत्वात् । अध्यासस्तु नास्ति, येन सम्बध्येत । तस्माज्जीवस्य स्वाभाविकमेव कर्त्तृत्वमित्यर्थः । एवं मुक्तस्य स्वाभाविकं कर्त्तृत्वं प्रतिपाद्य संसारिणोऽप्याहुः । * ध्यायतीवेत्यादि * । तदुक्तमेकादशस्कन्धे द्वाविंशे, 'नृत्यतो गायतः पश्यन् यथैवानुकरोति तान् । एवं बुद्धिगुणान् पश्यन्ननीहोऽथाप्यकार्यत'इति । गुणैर्भगवता वेति बोध्यम् । अत एवैकादशे द्वितीयाध्यायेऽपि योगीश्वरवाक्ये 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् । करोति यद् यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत् तदि'त्यत्र कायाद्युपाधितोऽन्य आत्माऽपि कर्त्तृत्वेनोक्तः । तस्मान्न शङ्कालेश इति दिक् । यत्तु, नान्योऽतोऽस्ति, द्रष्टृत्यादिश्रुतेः परस्मादन्यो जीवो नाम कर्त्ता भोक्ता न विद्यते । आविद्यकत्वात् कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयोरिति तत्राहुः । * स्वाप्ययेत्यादि * । उक्तं पुरस्कृत्य स्वाग्रहेण तथा कुर्वन्नुपेक्ष्यः । अयमर्थः । उक्तश्रुतेर्जीवान्तर्यामिणोः शरीरशरीरिभावकथनोत्तरमेव पाठेन तद्भेदानिषेधकतया तादृशद्रष्ट्रन्तरनिषेधपरत्वम् । यत्र हि द्वैतमिवेत्यस्या अपि समानप्रकरणे पश्यत्त्वादिकं प्रतिपाद्य विभक्तत्वनिषेधेनाविभागानुसन्धानदशायां द्वितीयस्य विभक्तत्वेन निषिध्य सर्वस्यात्मभावबोधनपूर्वकमन्यदर्शननिषेधात् सजातीयदर्शनैपरत्वं वा, न तु द्रष्टृत्वादिनिषेधनपरत्वम् । पश्यत्त्वादीनां विनाशेनाविनाशित्वबोधनपीडाप्रसङ्गात् । अतः स्वाग्रहेण तत् सर्वं विप्लावयन्नुपेक्ष्य इत्यर्थः । एवञ्च यत्तैरुच्यते—विधिशास्त्रं तु यथाप्राप्तं कर्त्तृत्वमादाय कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति, न कर्त्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति । कर्त्ता विज्ञानात्मपुरुष इत्याद्यपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद् यथाप्राप्तमाविद्यकं कर्त्तृत्वमनुवदिष्यति । एतेन विहारोपादाने परिहृते । तयोरप्यनुवादरूपत्वात् । यत् पुनः सन्ध्ये स्थाने परिवर्त्तन-

विहारः प्राणानामुपादानं चोक्तम् । तत्राप्यन्येषां प्राणानां विरमणं, न तु धियोऽपि। सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामतीति धीसम्बन्धश्रावणात् । उपादाने यद्यपि करणे कर्मकरणविभक्तिनिर्देशस्तथापि तत्संपृक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यम् । केवले कर्तृत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात्। यथा लोके योधा युध्यन्ते, योधै राजा युध्यत इति तथात्रापि। किञ्चास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्षितं, न स्वातन्त्र्यम् । कस्य चिदबुद्धिपूर्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमदर्शनात् । तस्मादात्मनः कर्तृत्वमुपाधिनिबन्धनमेवेति । तदपि फल्गु। सनत्कुमारादीनां चङ्क्रमणादिदर्शनेन भूमविद्यास्थवाक्येन च निरध्यासानामात्मत एव सर्वकार्यकर्तृत्वे सिद्धे तदनुसारेणान्यद्रष्टृत्वान्यदर्शननिषेधकश्रुत्यर्थ उक्तरीत्योक्तयुक्तिभिश्च प्राञ्जले स्वाभाविककर्तृत्वनिषेधकप्रमाणाभावाद् विधिशास्त्रमनुवादकशास्त्रं विहारोपादानशास्त्रं च प्रतिपादयिष्यत्यनुवदिष्यति च। एवञ्च सन्ध्ये स्थाने, धियो विरमणाभावेऽपि न कश्चिद्दोषः । धीसाहित्येऽपि तदानीं तस्या उपाधितागमकस्याभावात् । करणत्वेन सम्बन्धस्येष्टत्वात् करणगतविभक्तिकोपाभावात् तदानुकूल्याच्च । योधदृष्टान्तेन धियः कर्तृत्वसाधनमात्मनस्तन्निराकरणं चाप्यसङ्गतमेव। योधानां चेतनत्वेन करणानां चाचेतनत्वेन राज्ञश्च प्रयोजकत्वेनात्मनश्च प्रयोजककर्तृताया अप्यनुपगमेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यात्। अतोऽस्मिन्नुपादाने जीवस्य स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणाप्यभेद्यमिति दिक् । यदपि विज्ञानपदस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वान्मनोनन्तरपाठाच्च, विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यत्रापि बुद्धेरेव कर्तृत्वमुच्यते । विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासत इति वाक्यशेषोऽपि बुद्धेरेव प्रथमजत्वं विषयीकरोति। ज्येष्ठत्वस्य प्रथमजत्वरूपस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात्। स एव वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरिक्रमो यद् यज्ञ इति श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणादित्युक्तम्। तदपि मन्दम् । प्रकरणापेक्षया प्रसिद्धेर्दुर्बलत्वात् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति ब्रह्मण्यपि प्रसिद्धेस्तुल्यत्वात् । योगरूढ्यपेक्षया केवलयोगस्यापि निर्बलत्वात् । श्रद्धादीनां शिरस्त्वादिकल्पनतात्पर्यस्य प्रागेवोक्तत्वात् । ज्येष्ठशब्दोऽपि ब्रह्मपदसमभिव्याहाराद् ब्रह्मण इव ज्यैष्ठ्यं वक्ति। ब्रह्मज्येष्ठा वीर्याणीत्यादिवत्। वाग्बुद्ध्योरुत्तरोत्तरिक्रमस्तु बुद्धेः करणत्वेऽपि तुल्यः।

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

ननु कर्मकारिणां कर्तृत्वभोक्तृत्वभेदो दृश्यते तत् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्भेदो भविष्यतीतिचेत् । न । यथा तक्षा रथं निर्माय तन्नारूढो विहरति, पीठं वा । स्वतो वा न व्याप्रियते वाश्यादिद्वारेण वा । चकारादन्येऽपि स्वार्थकर्तारः । अन्यार्थमपि करोतीतिचेत् तथा प्रकृतेऽपि । सर्वहितार्थं प्रयतमानत्वात् । नच कर्तृत्वमात्रं दुःखरूपम् । पयःपानादेः सुखरूपत्वात् । तथाच स्वार्थपरार्थकर्तृत्वं कारयितृत्वं च सिद्धम् ॥ ४० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

कर्तृत्वं ब्रह्मगतमेव । तत्सम्बन्धादेव जीवे कर्तृत्वं, तदंशत्वा-

---

तस्मान्न किञ्चिदेतत् ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । भेद इति * भिन्ननिष्ठत्वम् । सूत्रोक्तं समाधिं व्याकुर्वन्ति । * नेत्यादि * । तथाच उक्तोऽभेदः प्रायिको, न तु नियत इति न कर्मकरदृष्टान्तेन तयोर्भिन्ननिष्ठत्वसिद्धिरित्यर्थः । उभयथेति पदं व्याकर्त्तुमाहुः । * अन्यार्थमित्यादि * । पूर्वपक्षिणोक्तमङ्गीकुर्वन्ति । * तथेत्यादि * । * प्रकृत इति * शास्त्रप्रणयने । तथाच व्याख्यातान् सर्वान् प्रकारान् क्रोडीकर्त्तुमयं दृष्टान्तो, न तु स्वतोऽकर्त्ता, करणद्वारैव कर्त्तेत्येतावन्मात्रांशे । प्रमाणाभावादित्यर्थः । शेषमुत्तानार्थम् ॥ ४० ॥ १४ ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः॥ जीवे कर्त्तृत्वं स्वाभाविकमित्यवधारितम् । तत् किं जीवस्य स्वातन्त्र्येण, उत ब्रह्माधीनतयेति विचारणीयम् । पुण्यः पुण्येनेति, एष उ एवेति विरुद्धश्रुतिद्वयदर्शनेन सन्देहात् । तत्र ईश्वराधीनत्वे जीवस्य दुःखभोगासम्भवात् कर्मानादित्वस्य च कर्त्तृत्वाधीनत्वात् तदप्यनाद्येवेति स्वातन्त्र्येणैव कर्त्तृत्वमिति शङ्कायामिदं सूत्रमित्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * कर्त्तृत्वमित्यादि *

देश्वर्यादिवत् । न तु जडगतमिति । अतो, नान्योऽतोऽस्तीति सर्वकर्तृत्वं घटते । कुत एतत् ? । तच्छ्रुतेः । तस्यैव कर्तृत्वकारयितृत्वश्रवणात् । यमधो निनीषति तमसाधु कारयतीति । सर्वकर्ता सर्वभोक्ता सर्वनियन्तेति । सर्वरूपत्वान्न भगवति दोषः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावै-
यर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वं ब्रह्मतादात्म्यादेव जीवे भासते। तादात्म्यं चांशत्वान्नतु कार्यत्वात्। अत ऐश्वर्यादिकं यथा भगवत्कृपया पार्षदादिषु पुंस्त्वादिवत् प्रकटीभवद्भासते तथा कर्तृत्वमित्यपि । अत एव मुक्तानां तत्तत्कार्यकर्तृत्वं श्रूयते, इमांल्लोकान् कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन्नित्यादि । यद्यपि ब्रह्मवादे जडेष्वप्यंशत्वमविशिष्टं, तथापि जडजीवयोः परस्परवैलक्षण्यार्थं तत् तत्र न भगवता प्रकटीक्रियते । यथा पृथिव्यामेव गन्धो, न जलादिष्विति । अतो ब्रह्मधर्मस्यैव जीवे संक्रान्तत्वेन जीवस्य दर्शनादिकर्तृत्वान्नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुत्युक्तमन्यनिषेधेन ब्रह्मण एव दर्शनादिसर्वकार्यकर्तृत्वं घटते । सर्वकर्मेति श्रुतिरप्यसङ्कोचेन ब्रह्मणि सङ्गच्छते । एवञ्च, न कर्माविभागादिति सूत्रे यत् कर्मानादित्वमभ्युपगतं तदपि ब्रह्मधर्मत्वादेवोपपन्नमित्यर्थः।हेतुं व्याकुर्वन्ति * तस्यैवेत्यादि * स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्तेति । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुगिति, सर्वमिदं प्रशास्ति, अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानामित्यादिश्रुतिभिः सर्वभोक्ता सर्वनियन्तेति । कारयितृत्वश्रुतिस्तूक्तैव । नन्वेवं सर्वकर्तृत्वाद्यङ्गीकारे असमीचीनं प्रत्यपि ब्रह्मण एव कर्तृत्वात् क्लिष्टकर्मत्वाद्यापत्तिरित्यत आहुः । * सर्वेत्यादि * । तथाच, 'किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः । गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जित' इत्येकादशस्कन्धे भगवदुक्तान्न्यायान्न दोष इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ तुशब्द-

ननु वैषम्यनैर्घृण्ययोर्न परिहारः। अनादित्वेन स्वस्यैव कारयितृत्वादितिपक्षं तुशब्दो निवारयति। प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यम्। अग्रे तस्याशक्यत्वात् स्वयमेव कारयति। यथा बालं पुत्रं यतमानं पदार्थगुणदोषौ वर्णयन्नपि तत्प्रयत्नाभिनिवेशं दृष्ट्वा तथैव कारयति। सर्वत्र तत्कारणत्वाय तदानीं फलदातृत्वे या इच्छा तामेवा-

---

व्याख्यानमुखेन सूत्रमवतारयन्ति। * नन्वित्यादि *। पूर्वं कर्मादित्वमीश्वरस्य तत्सापेक्षत्वं चाङ्गीकृत्य वैषम्यनैर्घृण्ययोः परिहारः कृतः। स तु न युज्यते। कर्मानादित्ववत् स्वस्य यत्कारयितृत्वं तस्याप्यनादित्वादित्यर्थः। समाधिं व्याकुर्वन्ति। * प्रयत्नेत्यादि *। अयमर्थः। तैत्तिरीय आनन्दमयप्रशंसाप्रसङ्गे, अथातोऽनुप्रश्ना इत्यादिना अविद्वद्विदुषोः समानैव ब्रह्मप्राप्तिरुत कश्चिद्भेद इति प्रश्ने उत्तरत्वेन, सोऽकामयतेत्यादिना स्वस्यैव बहुभवनेनोच्चनीचरूपेण सर्वसृष्टिमुक्त्वा तत्रानुप्रवेशेन स्वस्यैव, सच्च त्यच्चाभवदित्यादिना अनेकविधं द्वैधीभावं चोक्त्वा, सत्यमभवदिति समाप्तौ ब्रह्मरूपत्वं निगमयामास। तथा सति सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे अविशिष्टेऽपि मध्ये, स तपोऽतप्यतेत्यादिना तपोरूपस्यालोचनस्यापि सृष्टौ कारणत्वेन कथनाद् यथाधिकारं तत्तत्फलं, तत्तदधिकारश्च नानाविधस्तत्र कारणं, तस्यापि कारणं नानाविधः स्वभाव इति तत्र फलति। एवं सत्यालोचनानुसारेण वक्ष्यमाणप्रनाड्या प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यं, तदपेक्षः सन्, अग्रे बाह्यकृतावुपकरणबाहुल्यमपेक्षितं, तच्च जीवेन केवलेन सम्पादयितुमशक्यमतस्तत्सम्पादनद्वारा स्वयमेव कारयति। तत्र दृष्टान्तो *यथा बालमित्यादि*। एवं सति कार्यमात्रं प्रति भगवानेव कारणमिति सर्वत्र तत्कारणत्वाय तदानीं प्रयत्नोत्तरकाले फलदातृत्वाभिव्यापिका या इच्छा आलोचनाकारान्तःपातिनी तामेव श्रुतिरनुवदति, उन्निनीषत्यधोनिनीषतीति। अतो गुणदोषकथनपूर्वकं बालेच्छानुसारिसामग्रीसम्पादके पितरि यथा न दोषः, किन्तु बालस्वभावे, तथा ब्रह्मण्यपि न दोषः, किन्तु जीव एवेत्यर्थः। ननूक्तदृष्टान्तन्यायेनैव कारयतीत्यत्र किं गमकमित्या-

नुवदति । उन्निनीषति, अधो निनीषतीति । अन्यथा विहितप्रतिषिद्धयोर्वैयर्थ्यापत्तेः । अप्रामाणिकत्वं च । फलदाने कर्मापेक्षः । कर्मकारणे प्रयत्नापेक्षः । प्रयत्ने कामापेक्षः । कामे प्रवाहापेक्ष इति मर्यादारक्षार्थं वेदं चकार । ततो न ब्रह्मणि दोषगन्धोऽपि । नचानीश्वरत्वम् । मर्यादामार्गस्य तथैव निर्माणात् । यत्रान्यथा स पुष्टिमध्य इति ॥ ४२ ॥

काङ्क्षायां सूत्रोक्तं, विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति हेतुं विवृण्वन्ति । * अन्यथेत्यादि * । यद्युक्तन्यायं विहाय केवलं जीवकृतकर्मापेक्षः कारयतीत्येवाङ्गीक्रियते तदा विहितप्रतिषिद्धयोर्यागादिब्राह्मणहननादिरूपयोः कर्मणोर्वैयर्थ्यं स्यात् । पूर्वपूर्वस्यैव कर्मानुसरणे ईश्वरस्य तदधीनतया तेषामेव प्राधान्यात्तत एव दुःखवदप्रार्थितस्य सुखस्यापि सिद्धेः । आदिपदादप्रामाणिकत्वं च । इदं विहितमिदं निषिद्धमिति बोधकस्य प्रमाणव्यापारस्य वैयर्थ्यात् । अतो विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यप्रमाणव्यापारावैयर्थ्यप्रामाणिकापेक्षावत्कृतप्रमाणानुसरणेभ्यो हेतुभ्य इदं ज्ञायते, यत् फलदाने कर्मापेक्ष इत्यादिमर्यादारक्षार्थं तज्ज्ञापकं स्वनिश्वासरूपं वेदं प्रकटीचकार । यथा लोके राज्यमर्यादारक्षकं नीतिशास्त्रम् । ततो, लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति न्यायेन जीवकृतप्रयत्नानुसरणान्न ब्रह्मणि वैषम्यादिदोषगन्धः । नाप्यनीश्वरत्वम् । मर्यादामार्गस्य तादृशापेक्षावैशिष्ट्यपूर्वकत्वेन स्वयमेव निर्माणादिति । नन्वयमपि न नियमः । अह्नयापृतमिति, ते नाधीतश्रुतिगणा इत्यादिवाक्येषु तदनपेक्षस्यैव गोकुलस्थेभ्यः फलदानकथनाच्छ्रुतावपि, सुहृदः पुण्यकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति कथनादित्यत आहुः । * यत्रेत्यादि * । तथाचेदमपि लोकवत्तु लीलेतिन्यायादेव समाहितम् । लोके राज्ञामपि कृपापात्रेषु तथा दर्शनादिति ।

विद्वन्मण्डने तु, स वै नैव रेमे इति श्रुत्यनुसारेण, यती प्रयतन इतिधात्वर्थमादाय भगवत्कृतो यः क्रीडार्थमुद्यमः सोऽत्र प्रयत्नशब्दे गृहीतः । सिद्धान्तस्तूभयत्राप्येक एव । तेनात्रेदं सिद्धम् । फलदाने

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथाचापि दाशकितवा-
दित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

जीवस्य ब्रह्मसम्बन्धिरूपमुच्यते । जीवो नाम ब्रह्मणोऽशः । कुतः ? । नानाव्यपदेशात् । सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति कपूयचरणा रमणीयचरणा इति च ।

भगवान् जीवकृतप्रयत्नापेक्षोऽपि न स्वातन्त्र्याद्धीयते । तथैवालोचितत्वात् । आलोचनानुसारेण विविधं फलं जीवेभ्यो ददपि, न वैषम्यादिदोषभाग् भवति । सर्वरूपत्वात् । कर्मणामप्यनादित्वं भगवद्धर्मत्वात् । क्वचिन्मर्यादां भिनत्त्यपि । स्वतन्त्रत्वात् । तथोक्तं द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्याम् ।

यत्किञ्चिद् दूषणं त्वत्र दूष्यश्चापि हरिः स्वयम् ।
विरुद्धपक्षाः सर्वेऽपि सर्वमत्रैव शोभन इति ॥ ॥ ४२ ॥ १५ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ अधिकरणमवतारयन्ति * जीवस्येत्यादि * । स्वसम्बन्धि तु, ज्ञोऽत एवेति सूत्रे ज्ञानरूपत्वबोधनादुक्तम् । इदानीं यो यदंशः स तं भजेदिति भजनयोग्यत्वं वक्तुं मतान्तरवद् अन्यत्वं परिहर्त्तुं मुक्तिदशायां ब्रह्मत्वव्यपदेशस्य मुख्यवृत्तत्वे हेतुं बोधयितुं ब्रह्मानेकत्वं च परिहर्त्तुं ब्रह्मसम्बन्धिरूपकथनार्थमिदमारभ्यत इत्यर्थः । सूत्रं विवृण्वन्ति । * जीवो नामेत्यादि * । * नानाव्यपदेशादिति * नानात्वेन व्यपदेशो नानाव्यपदेशस्तस्मात् । श्रुतौ बहुत्वसंख्याविशिष्टत्वेन कथनाद् ब्रह्मणः सकाशाद् विस्फुलिङ्गवद् विभागकथनाच्चेत्यर्थः ।

विद्वन्मण्डने तु—नानाविधो व्यपदेशो नानाव्यपदेशः, क्वचिद् ब्रह्मत्वेन, क्वचिद्विभक्तत्वेन, क्वचिदज्ञत्वेन, क्वचिच्चिद्रूपत्वेन, क्वचिदीशितव्यत्वेन, क्वचिदणुत्वेन, क्वचिद् व्यापकत्वेनत्येवंरूपः । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः, सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति, ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ, विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय. क्षरात्मानावीशते देव एकः, एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः, तद्वज्जीवो नभोपम इत्या-

ननु ब्रह्मणो निरवयवत्वात् कथं जीवस्यांशत्वमिति वाच्यम् । न हि ब्रह्म निरंशं सांशमिति वा क्वचिल्लोके सिद्धम् । वेदैकसमधिगम्यत्वात् । सा च श्रुतिर्यथोपपद्यते तथा तदनुल्लङ्घनेन वेदार्थज्ञानार्थं युक्तिर्वक्तव्या । सा चेत् स्वयं नावगता, तपो विधेयम् । अभिज्ञा वा प्रष्टव्या इति । न तु सर्वविप्लवः कर्तव्य इति ।

तत्रैषा युक्तिः—

विस्फुलिङ्गा इवाग्नेर्हि जडजीवा विनिर्गताः ।
सर्वतःपाणिपादान्तात् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखात् ॥

———

दिषु । तस्माद् ब्रह्मणोंऽश एव जीवः । न ह्येवं विरुद्धधर्माश्रयत्वं कार्यस्य सम्भवतीत्यादि व्याख्यातम् ।

अत्रैकदेशिभिर्दर्शनान्तराभिमानिभिश्च कृतामाशङ्कामनूद्य निषेधन्ति * ननु ब्रह्मण इत्यादि * । निषेधे हेतुं व्युत्पादयन्ति । * न हि ब्रह्मेत्यादि * । * युक्तिर्वक्तव्येति * । यथा न्यग्रोधफलमाहरेत्यादिः । * तपो विधेयमिति * तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतेः । * अभिज्ञा वा प्रष्टव्या इतीति * । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादिश्रुतेः । इतिः * प्रकारे । एवं श्रौतेन प्रकारेण ब्रह्म ज्ञातव्यं, न त्वेकदेशमादाय सर्वश्रुतिविप्लवः कर्त्तव्यः । योऽन्यथा सन्तमात्मानमिति श्रुत्युक्तदोषप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं हेतुकथनावश्यकत्वं व्युत्पाद्य श्रुतिसिद्धयुक्तिरूपमंशपक्षाङ्गीकारे हेतुमाहुः । * तत्रेत्यादि * । * जडजीवा विनिर्गता इति * । व्युच्चरणश्रुतौ एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानीत्युक्त्वा, सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति कथनात् ते परस्परविलक्षणतया निर्गताः । * सर्वत इत्यादि * । श्वेताश्वतरे, विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात्, सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एक इति, सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं, सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य

निरिन्द्रियात् स्वरूपेण तादृशादिति निश्चयः ।
सदंशेन जडाः पूर्वं चिदंशेनेतरे अपि ॥
अन्यधर्मातिरोभावा मूलेच्छातोऽस्वतन्त्रिण इति ॥
ब्रह्मवादे अंशपक्ष एव ।

ननु अंशत्वे सजातीयत्वमायाति । श्रुत्यन्तरे पुनर्ब्रह्मदाशा ब्रह्मेमे कितवा उत । अत्र सर्वस्यापि ब्रह्मविज्ञानेन विज्ञानप्रतिज्ञानाद् दाशादीनामपि ब्रह्मत्वं प्रतीयते । तत्कार्यत्व एव स्यादिति-

---

तिष्ठति, सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति श्रावणात् तथा । एवं सृष्टि कारणस्वरूपं चोक्त्वा जडजीववैलक्षण्ये हेतुमाहुः । * सदंशेनेत्यादि * । वैलक्षण्ये क्रमे च विस्फुलिङ्गश्रुतिरेव प्रमाणमिति वैलक्षण्यरूपात् कार्यादेवं कार्यविभागोऽनुमीयते । स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवतामिति श्रुत्यन्तरे तथा दर्शनात् । जडजीवयोर्विरुद्धधर्माधारत्वाभावे युक्तिमाहुः । * अन्येत्यादि * । अन्य आनन्दांशस्तस्य धर्मो विरुद्धधर्माश्रयत्वं तस्य तिरोभावो येषु तादृशाः । तत्र हेतुर्मूलेच्छा, प्रजायेयेतीच्छा ततः । * अस्वतन्त्रिण इति * । स्वतन्त्रो ब्रह्मभावस्तद्वन्तः स्वतन्त्रिणस्तद्भिन्ना ब्राह्मेभ्यो देहादिभ्यो मुक्तेभ्यो जीवेभ्यश्च भिन्ना इत्यर्थः । तथाचैवंश्रुतौ लोकविरुद्धस्य सर्वतःपाणिपादत्वादेः श्रावणेन ब्रह्मणि निरंशेऽपि लोकविरुद्धस्य सांशत्वस्य व्युच्चरणादिश्रुतिबलेनाङ्गीकर्त्तुं शक्यत्वाद् विरुद्धधर्माश्रयत्वं युक्तिरिति तया श्रुतिमूलकयुक्त्या ब्रह्मवादे अंशपक्ष एवाद्रियते । तं विहाय केवलं निष्कलश्रुतिं पुरस्कृत्यौपचारिकांशत्वकल्पनया सर्वश्रुतिविप्लवो न कर्त्तव्यः । ब्रह्मणो लोकविलक्षणत्वादित्यर्थः । अंशत्व एव किञ्चिदाशङ्क्य सूत्रांशेन परिहरतीत्याशयेनाहुः । * नन्वित्यादि * । * अत्रेति * । अस्यां श्रुतौ । तत्कार्यत्व एव स्यादिति । तेषां ब्रह्मत्वं ब्रह्मकार्यत्व एव युज्येत, घटमृदोरिव दाशादिब्रह्मणोर्वैजात्यस्य स्फुटत्वात् । तथाच व्युच्चरणश्रुत्युक्तानां प्राणलोकादीनामिवात्मनामपि कार्यत्वमे-

चेन्न ।अन्यथापि प्रकारान्तरेणापि एके शाखिनो दाशकितवादित्वमधीयते शरीरत्वेन, अंशत्वेन च । स्वरूपतः कार्याभावेऽपि प्रकारभेदेन कार्यत्वात् । तथाच न साजात्यम् । आनन्दांशस्य तिरोहितत्वात् । धर्मान्तरेण तु साजात्यमिष्टमेव ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ॥

पुरुष एवेदꣳ सर्वमित्युक्त्वा, पादोऽस्य विश्वा भूतानीति भूतानां जीवानां पादत्वं, पादेषु स्थितत्वेन वा अंशत्वमिति ॥४४॥

चाङ्गीकार्यं, न त्वंशत्वमिति शङ्कार्थः । प्रकारान्तरं विवृण्वन्ति ।* एक इत्यादि * । स्यात् कार्यत्वं, यदि दाशादीननूद्य ब्रह्मत्वं विधीयेत । विधीयते तु विपरीतम् । अतो ब्रह्मण एव शरीरत्वं तन्निविष्टत्वं च । इम इत्यनेन सजीवानामेव देहानां परामर्शात् । तन्निविष्टत्वं चांशद्वारैव सम्भवति यथा चन्द्रमसो जलादिषु वह्नेरयःपिण्डादिषु । अत एके शाखिनो ब्रह्मणो दाशकितवादित्वं शरीरत्वेन अंशत्वेन चाधीयते । अतस्तद्दशानूद्यविधेयभावान्यथानुपपत्त्या अंश एव जीवः । नच साजात्याभावो बाधक इति वाच्यम् । जीवस्य स्वरूपतो जन्माभावेन कार्यत्वाभावेऽपि ब्रह्मणः सकाशाद् विभागे शरीरप्रवेशतः प्रकारभेदेन कार्यत्वात् । तथाच स्थूलसूक्ष्मशरीराऽभिमानान्न साजात्यम् । अभिमानश्चानन्दांशस्य तिरोहितत्वात् । आविर्भावनस्य च तदर्थप्रयत्नानुमेयत्वात् । अतोऽपि न साजात्यम् । धर्मान्तरेण चित्स्वरूपनित्यत्वादिना तु साजात्यमिष्टमेव । सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपा इति मुण्डके श्रावणात् । अतः साजात्याभावस्यान्यहेतुकत्वाद् वस्तुतः साजात्यस्य सत्त्वादेतच्छ्रुतिविचारेऽप्यंश एव जीव इति परिहारग्रन्थाशयः ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ श्रुत्यन्तरसम्मतिं दर्शयितुं हेत्वन्तरं वदतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति । * पुरुष एवेत्यादि * । पुरुषसूक्तव्याख्यानाऽध्याये, पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुरिति व्याख्यानात् पक्षान्तरमाहुः । * पादेष्वित्यादि * ॥ ४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥

वेदे स्वतन्त्रतया उपपाद्य वेदान्तरेऽपि तस्यार्थस्यानुस्मरणम्। ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

जीवस्यांशत्वे हस्तादिवत् तद्दुःखेन परस्यापि दुःखित्वं स्यादितिचेन्न । एवं परो न भवति । एवमिति प्रकारभेदः । द्विष्टत्वेनाऽनुभव इति यावत् । अन्यथा सर्वरूपत्वात् कुत एवं तत्राह ॥ प्रकाशादिवत् ॥ नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यादिति ।

अपि स्मर्यते ॥ अर्थस्तुस्फुटः ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ एवं त्रिभिर्जीवस्यांशत्वं निर्द्धार्यांशत्वे प्राप्तान् दोषान् परिहरतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति * जीवस्येत्यादि * । * अंशत्वे हस्तादिवदिति * । हस्तादिवदंशत्व इत्यन्वयः । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * एवं पर इत्यादि * । अत्र, नैवं पर इति निषेधेन प्रकारभेदो बोध्यते।तेन तद्धेतुभूतः प्रकारोऽपि भेदकत्वेन सूच्यते।तथाच यस्मात् परो जीववन्न तस्माज्जीववद् दुःखी नेति।तथा सत्येवमिति जीवनिष्ठः प्रकारभेद उच्यते।स च दुःखे द्विष्टत्वेनानुभवरूपः।स तु परस्यनास्ति,किन्तु प्रियत्वेनानुभवरूपः।अतः परोऽन्यथा।तत्र हेतुः * सर्वरूपत्वादिति । तथाच पूर्वसूत्रे यथा दाशकितवादिरूपस्तथात्र दुःखरूपोऽपि । अतो दुःखे दुःखत्वेन भानरहितत्वात् परो नैवमित्यर्थः । न हि स्वस्य स्वस्मिन्नप्रियत्वं भासते । ननु कुत एवमवगम्यते, तत्राह * प्रकाशादिवदिति * । यथा प्रकाशशैत्यादयो धर्मा नाग्निहिमादीनां दुःखद्विष्टत्वबुद्धिजनकास्तथा दुःखमपि परस्य न दुःखजनकं, न वा द्विष्टत्वानुभवजनकमित्यर्थः । वाक्यं तु एकादशस्कन्धे भिक्षुगीतास्थम । 'कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ । नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यात् क्रुद्ध्येत कस्मै न परस्य द्वन्द्वमि'ति । तत्र परस्येतिपदस्यांशिन इत्यर्थो

प्रकाशग्रहणं धर्मत्वद्योतनाय । दुःखादयोऽपि ब्रह्मधर्मा इति। अतो द्वैतबुद्धया अंशस्यैव दुःखित्वं, न परस्य ।

अथवा प्रकाशः प्रकाश्यदोषेण यथा न दुष्टः । पापस्यापि तदंशत्वादिति ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति च ऋषयः । सर्वेऽपि ऋषयोंऽशिनो दुःखासम्बन्धमंशस्य दुःखसम्बन्धं स्मरन्ति । 'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसे'ति । कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

बोध्यः । दुःखादीनां ब्रह्मधर्मत्वमानन्दतिरोभावरूपत्वात् । आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिण इति वाक्येन तिरोभावस्य भगवद्धर्मत्वादिति । ननु तर्ह्यग्न्यादिवदिति कुतो नोक्तं तत्राहुः । * प्रकाशेत्यादि * तथाचाग्न्यादिवदित्युक्ते सामर्थ्यविशेषादेव प्रकारभेदो बुध्येत, न तु धर्मधर्मिभावात्। अतस्तद्बोधनार्थं तथा नोक्तमित्यर्थः। एतस्य दुरूहत्वेन क्लिष्टत्वात् पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * रूपस्य प्रकाशांशत्वं तु, सूर्यश्चक्षुस्तथा रूपं ज्योतिषो न पृथग् भवेदिति द्वादशस्कन्धे उक्तम् । तथाच सौरः प्रकाशो रूपप्रकाशकः प्रकाश्यं रूपमपि तदंशस्तथापि तद्दोषेण यथा प्रकाशस्य न दुष्टत्वं तथा जीवस्याभिमानादिदोषग्रासेऽपि न परस्य तद्दोषवत्त्वमित्यर्थः । क्वचित्तु पापस्यापि तदंशत्वादिति पाठः ।तदा त्वादिपदेन सूत्रे पापं ग्राह्यम् । तथाच धर्मः स्तनोऽधर्मपथश्च पृष्ठ इति वाक्यात् पापं विराजोंऽशः। तस्माद् यथा विराजो न दुःखं तद्वदित्यर्थो वाच्यः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ स्मरन्ति च ऋषय इति ग्रहणकम् । अग्रे व्याख्यानम् । * निर्गुण इति * प्राकृतसंसर्गशून्यः । एकस्तथेति श्रुतिस्तु कठवल्लीस्था । एतत्पूर्वार्द्धं तु, सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैरिति । द्वितीया श्वेताश्वतरस्था । एतत्पूर्वार्द्धं द्वासुपर्णेत्यादि । तया विरुद्धधर्मवत्त्वं भेदश्च जीवपरमात्मनोः सिद्ध्य-

न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः । चकारात्, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

ननु जीवस्य भगवदंशत्वे विधिविषयत्वाभावात् कर्मसम्बन्धाभावेन कथं फलसम्बन्धः । जीवस्य च पुनरनेकदेहसम्बन्धात् कः शूद्रः, का भार्येति ज्ञानमप्यशक्यम् । अतः कर्ममार्गस्य व्याकुलत्वात् कथं जीवस्यापि दुःखित्वमित्याशङ्क्य परिहरति ।

अनुज्ञापरिहारौ विधिनिषेधौ जीवस्य देहसम्बन्धाद् यो देहो यदा गृहीतस्तत्कृतौ । यथा शवाग्निश्चाण्डालभाण्डस्थमुदकं, तद्घटादिश्च परिह्रियते । एवमुत्कृष्टं परिगृह्यते । तथा जीवेऽपि देह-

---

ति । एवं सूत्रद्वयेन एको दोषः परिहृतः । पूर्वश्रुतौ चाक्षुषैरित्यस्य तत्तच्चक्षुःसम्बन्धिभिस्तिमिरादिभिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ पुनर्दोषान्तरमाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः * नन्वित्यादि * । अयमर्थः । कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यत्र ब्रह्मण आप्तकामत्वेन फलानुपयोगाज्जडस्य स्वज्ञानाद्यभावेन कर्मकरणस्याशक्यत्वाद् विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं स्यादिति, तत्परिहारार्थं जीवस्य विधिनिषेधविषयतया कर्तृत्वमङ्गीकृतम् । अंशत्वे तद्विरुध्यते । भगवत इव जीवस्यापि तथात्वस्याऽवश्यवक्तव्यत्वेन कथं फलसम्बन्धः । तथाच विधिनिषेधवैयर्थ्यतादवस्थ्यात् तत्सूत्रव्याघातः । किञ्च । शास्त्रस्य जीवाधिकारकत्वाज्जीवस्य चानेकदेहसम्बन्धात् को जीवः शूद्रः, का भार्येति ज्ञानमप्यशक्यम् । तदज्ञाने, ऋतौ भार्यामुपेयात्, न शूद्राय मतिं दद्यादित्याद्यनुज्ञापरिहारविषयज्ञानाभावः । अतः कर्ममार्गस्य व्याकुलत्वाद् विहितनिषिद्धाव्यवस्थितौ कथं जीवस्यापि निषिद्धफलभूतं दुःखित्वमिति द्वयमाशङ्क्य परिहरतीति । परिहारं व्याकुर्वन्ति * अनुज्ञेत्यादि * सत्यं जीवस्य यद्यपि भगवदंशत्वान्न स्वरूपतो विधिनिषेधविषयत्वं,

सम्बन्धकृतः । सम्बन्धश्चाध्यासिको भगवत्कृतश्च । आध्यासिको हि ज्ञानान्निवर्तते । द्वितीयो भगवतैव। जीवन्मुक्तानामपि व्यवहारदर्शनात्। श्रुतिस्तु भगवत्कृतसम्बन्धमेवाश्रित्याग्निहोत्रादिकं विधत्ते । अन्यथा विद्यां स्वज्ञानं च बोधयन्ती कर्माणि न विदध्यात्। शब्दज्ञानस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । कथं सिद्धवद् यावज्जीवं विदध्यात् । न्यासोऽपि देहसम्बन्ध एव ॥ ४८ ॥

तथापि तत्तद्देहसम्बन्धकृतमागन्तुकं तद् भवत्येव । यथाग्न्युदकपृथिवीनां स्वतो विध्याद्यविषयत्वेऽपि शत्रादिसम्बन्धान्निषेधविषयत्वं, श्रोत्रियादिसम्बन्धाच्च विधिविषयत्वं, तद्वदस्यापि देहसम्बन्धाज्जाते तस्मिंस्तत एव तत्फलसम्बन्धस्यापि सौकर्येण तयोरपि सार्थक्ये सति न शास्त्रार्थवत्त्वसूत्रव्याहतिर्न वा कर्ममार्गव्याकुलता । येन दुःखित्वाद्यनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु देहसम्बन्धेन विधिविषयत्वे देहसम्बन्धस्याज्ञानकृतत्वाच्छास्त्रस्याप्यज्ञाधिकारकत्वं सिद्ध्यति । अज्ञानं च बुद्ध्युपाधिकस्यैव, न तु स्वत इति शास्त्रार्थवत्त्वसूत्रव्याहतिर्न परिहृता भवतीत्याशङ्कायामाहुः । * सम्बन्धश्चेत्यादि * । * स्वज्ञानमिति * । साङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यादिभिः स्वार्थज्ञानम् । * पूर्वमेव सिद्धत्वादिति * अध्यापनाध्ययनविधिभ्यां कृतेऽध्ययने तत्काल एव सिद्धत्वात् । तथाच कामाधिकारको विधिर्विश्वासोपजननार्थोऽज्ञाधिकारको भवतु नाम, यावज्जीवादिरूपो नित्यविधिस्तु नाज्ञाधिकारकः । अतो, न शास्त्रार्थवत्त्वव्याघात इत्यर्थः । ननु यावज्जीवविधिश्चेज्ज्ञानिपरस्तदा, यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदित्यादिसन्न्यासविधिर्वैयर्थ्यम् । अतो नेयं व्यवस्था युक्तेत्यत आहुः । * न्यासोऽपीत्यादि * । तथाच जरामर्याग्निहोत्रस्य तत्रापि सम्भवान्न वैयर्थ्यम् । ये पुनर्ब्रह्मभूता आदितः साधनसम्पत्त्या वा देहसम्बन्धं नानुसन्दधते, दैवादपेतमुत दैववशादुपेतमिति न्यायेन देहं धारयन्ति पूर्णा एव ज्ञानिनस्तेषां तु शुकादिवत् स्वत एव तत्र तत्र प्रवृत्तेर्न विधिनियतत्वम् । अत एव, यं प्रव्रजन्त-

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

ननु देहस्यापि बाल्यकौमारादिभेदात् कथं कर्मकाले ब्राह्मणत्वादि, जीवैक्यादितिचेद् देहान्तरेऽपि स्यादिति, तत्राह देहान्तरे सन्ततिरपि नास्ति । बाल्यादिभेदे पुनः सन्ततिरेका । अतः सन्ततिभेदान्न कर्मणां साङ्कर्यमिति ॥ ४९ ॥

अभास एव च ॥ ५० ॥

ननु सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणोंऽशः सच्चिदानन्द एव भवेदतः कथं प्रवाहे प्रवेशो भगवतश्च सर्वकार्याणि तत्राह । अभास एव

मनुपेतमपेतकृत्यमिति, पञ्चषड्ढायनार्भाभा इति, स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमाना इति योगेश्वरस्य भगवतो नाम्ना योऽपि नियामक इत्यादीनि वाक्यानि, दत्तात्रेयस्य च मार्कण्डेयपुराणे स्वैराचरणमिति सर्वं सङ्गच्छते । अतो, न कोऽपि दोष इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । *नन्वित्यादि* । यदत्र देहसम्बन्धेन विधिनिषेधव्यवस्थापनं तदयुक्तम् । यस्मिञ्जन्मनि यो देहो गृहीतस्तस्य देहस्यापि नित्यप्रलयेन बाल्यकौमारादिभेदादाधानादिकर्मकाले तस्य देहस्याभावेन ब्राह्मणत्वादिकं कथं वक्तव्यम् । तदभावे च, वसन्ते ब्राह्मण आदधीत, न ब्राह्मणं हिंस्यादित्यादिविधिनिषेधव्यवस्था दुरुपपादा । अतः कर्मव्याकुलत्वमसमाधेयम् । अथ जीवैक्यान्नानुपपत्तिरित्युच्यते चेत् तस्य देहान्तरेऽपि तुल्यत्वात् तस्याप्याधानाद्यापत्तिरिति शङ्कायां समाधिमाहेत्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति । * देहान्तरे इत्यादि * । अर्थस्तूत्तानः । तथाच देहसम्बन्धेन समाधौ न कोऽपि दोष इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । * भगवतश्च सर्वकार्याणीति * अत्रापि कथमिति पदं सम्बध्यते । सर्वाणि जडरूपाणि कार्याणि भगवत एवोपादेयानीत्यपि कथमित्यर्थः । कार्येऽप्यंशत्वस्य सत्त्वेन प्रसङ्गादेतदुक्तम् । समाधिं व्याकुर्वन्ति । * आभास इ-

जीवः। आनन्दांशस्य तिरोहितत्वात् । चकारादाकारस्याप्यभावः । न तु सर्वथा प्रतिबिम्बवन्मिथ्यात्वं जलचन्द्रवदित्येकस्यानेकत्वे दृष्टान्तः । तथा सत्यध्यासश्च स्वस्य न स्यात् । तत्र वृत्त्यादिदोषप्रसङ्गश्च । अतो न मिथ्यात्वरूप आभासोऽत्र विवक्षितः ॥५०॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

ईशित्वाय नैयायिकाद्यभिमतं जीवरूपं निराकरोति ।

त्यादि * । * आकारस्येति * चतुर्भुजादिरूपस्य भगवदाकारस्य । तथाच यथाऽनाचारी ब्राह्मणो ब्राह्मणाभासः, सूत्रधारकत्वेऽपि ब्राह्मण्याख्यदेवतायास्ततस्तिरोहितत्वात् तथा जीवोऽपि । एवं जडेऽपि ज्ञेयम् । मायावादिभिर्हि जलसूर्यकादिवद् ब्रह्मप्रतिबिम्बरूप आभासः स्वीक्रियते, तदसङ्गतत्वान्निषेधन्ति । * न त्वित्यादि * । ननु प्रतिबिम्बत्वानङ्गीकारे, एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति श्रौतदृष्टान्तविरोध इत्यत आहुः । * जलेत्यादि * । इदं वाक्यं यावदात्मभाविसूत्रे विचारितमिति, न पुनरनूद्यते । नन्वस्य प्रतिबिम्बरूपत्वाङ्गीकारे को दोष इत्यतस्तमाहुः । * तथा सतीत्यादि * । मिथ्याभूतस्याध्यासायोगात् तथेत्यर्थः । निबन्धोक्तानि दूषणानि च स्मारयन्ति । * तत्रेत्यादि * । तत्र वृत्तेर्द्वासुपर्णाश्रुतेरपि विरुद्ध्यत इत्यादिकारिकासूक्तानि स्वयमेव व्युत्पादितानि च, तत्प्रकाशे, तानि तानि चाऽऽवरणभङ्गे विद्वन्मण्डनविवरणे च मया सम्यग्विवेचितानीति ततोऽवगन्तव्यानि । अनेन केवलसदंशस्फूर्त्तावाभासत्वम् । यथाऽनाचारिब्राह्मणे ब्राह्मणाऽऽभासत्वं देहादिभिन्नत्वेन चेतनात्मज्ञाने बहूनां ब्रह्मधर्माणां भानात् प्रतिबिम्बत्वम् । आनन्दांशस्यापि स्फूर्त्तौ तु त्रितयप्राकट्यान्मुक्तिदशायां तु ब्रह्मत्वमित्यपि बोधितम् । * मिथ्यात्वरूप इति * । मिथ्यात्वं स्वरूपं यस्य तादृश इत्यर्थः ॥ ५० ॥

अदृष्टानियमात् ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * ईशित्वायेत्यादि * । ईशो नियामकोऽस्यान्योऽस्तीतीशितत्वायेत्यर्थः । ननु जीवस्य

नानात्मानो व्यवस्थात इति भोगव्यवस्थया जीवनानात्वमङ्गीकृतम् । तत्रादृष्टस्य नियामकत्वं तन्मते सिद्धम् । देशान्तरवस्तूत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या व्यापकत्वं चाङ्गीकृतम् ।

एवञ्च क्रियमाणे मूल एव कुठारः स्यात् । सर्वेषामेव जीवानामेकशरीरसम्बन्धात् कस्यादृष्टं तद् भवेत् । नच मिथ्याज्ञानेन व्यवस्था । तत्रापि तथा । नचानुपपत्त्या परिकल्पनम् । श्रुत्यैवोपपत्तेः । एतेन विरोधाद् ऋषिप्रामाण्यमपि निराकृतम् ॥ ५१ ॥

———

ईश्वरनियम्यत्वं नैयायिकादिभिरप्यङ्गीक्रियत एवेति कुतस्तदर्थं तन्मतनिराकरणमित्याकाङ्क्षायां तत्र तदनुपपत्तिबोधनाय तन्मतमनुवदन्ति * नानेत्यादि * । * तत्रेति * भोगव्यवस्थायाम् । * सिद्धमिति * । कार्यमात्रं प्रति जीवादृष्टस्य कारणत्वाङ्गीकारात् सिद्धम् । * देशान्तरेत्यादि * । सामग्रीसमवधाने हि कार्यमुत्पद्यते । तत्र सामग्रीमध्ये अदृष्टमपि प्रविष्टमिति देशान्तरे यद्भोगार्थं यद्वस्तूत्पद्यते तत्र तददृष्टमवश्यं वक्तव्यम् । अदृष्टं चात्मसमवेतं गुणत्वात् । अतस्तत्रात्माभावे तद्वस्तूत्पत्त्यभाव इति तदन्यथानुपपत्त्या तस्मिन् देशे तददृष्टवदात्मसत्ताऽऽवश्यकीति तेषां व्यापकत्वमङ्गीकृतमित्यर्थः । एवमनूद्य दूषयन्ति । * एवञ्चेत्यादि * । भोगव्यवस्थैतत्सर्वाङ्गीकारे जीवनानात्वव्यापकत्वसाधनहेतुभूतायां भोगव्यवस्थायामेव तच्छेदकदूषणपात इत्यर्थः । अत्र हेतुमाहुः । * सर्वेषामित्यादि * । * मिथ्या ज्ञानेनेति * शरीरेऽहमित्यभिमानेन । * तत्रापि तथेति * । सर्वेषामेकस्मिन् शरीरे सम्बन्धतौल्ये कथमेकस्यैवात्मनोऽहंममेत्यभिमानः । * विरोधादिति * । श्रुतिविरोधात् । तथाचाभिमानकारणस्य निर्वक्तुमशक्यत्वे तेन शरीरेण तत्तदिन्द्रियेण तत्तन्मनसा कृतं कर्म सर्वेषां सम्बन्धतौल्यात् सर्वकृतं सत् सर्वेषामेव तद्भोजकादृष्टं जनयत् सर्वेषां तद्वस्तुभोगाय स्यात् । एवं सर्वत्रेति भोगव्यवस्थाभङ्गान्न तया जीवनानात्वव्यापकत्वयोः सिद्धिरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

ननु मनःप्रभृतीनां नियामकत्वात् तेषामीश्वरेच्छया नियतत्वान्न दोष इतिचेन्न । पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिः । तादृशेश्वरकल्पना च पूर्वमेव निराकृता ॥ ५२ ॥

प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

आत्मनो विभुत्वेऽपि प्रदेशभेदेन व्यवस्था । आत्मनि तादृशः प्रदेशविशेषोऽस्ति येन सर्वमुपपद्यत इति चेन्न । अन्यस्यापि प्रदेशस्तत्रान्तर्भवति । तस्यैव वा देहस्य देशान्तरगमने पूर्वदेशस्य स-

---

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ विलक्षणमनःसंयोगेनाऽदृष्टव्यवस्थामाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । ननु विलक्षणसंयोगोत्पादकानां मनःप्रभृतीनामभिमाननियामकत्वात् तेषां चेश्वरेच्छया नियतत्वान्नादृष्टानियमदोष इति चेन्न । कुतः । अभिसन्धिः पूर्वोक्तोऽभिमानस्तत्स्यादिभूतानि कारणानि तेष्वपि, एवं पूर्ववदेव विभूनामात्मनां विलक्षणमनःसंयोगस्यापि तुल्यत्वान्नियमाऽसम्भवद्दोषप्रसक्तिः । नचेश्वरेच्छया समाधानम् । निमित्तभूतेश्वरकल्पनायाः पूर्वमेव निराकृतत्वात् । अभ्युपगमेऽपि अनया प्रणाड्यास्यैवादृष्टमुत्पद्यतामिति वदयमेवं भुङ्क्तामित्यत एवात्मवादेऽप्याकारेण तस्यास्तुल्यत्वान्न व्यापकात्मसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात् ॥ आत्मनां विभुत्वेऽपि प्रदेशभेदाङ्गीकारेण दोषसमाधिमाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः । * आत्मन इत्यादि * । अन्यस्येत्यादि * । तथाच पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिरित्यर्थः । * नन्वन्यस्य प्रदेशो स विशेषोनास्तीत्यदोष इत्यत आहुः । * तस्यै-

क्तत्वात् सोंऽशोऽन्तर्भवेत् तिरोभवेदिति ॥ ५३ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

चेत्यादि *। * सोंऽश इति *। विशेषत्वेनाङ्गीक्रियमाणो विशेषणांशः, देशान्तरे तस्य प्रदेशस्याभावात् तत आत्मनस्तिरोहितो भवेत् ततश्च तस्य भोगस्यासम्भव इति न प्रकृतसिद्धिरित्यर्थः॥

शङ्कराचार्यमते जीवो ब्रह्मैव, उपाधिभेदादेव भेद इत्यंशत्वमौपचारिकम्। तन्मतं तु प्रागेवासकृन्निरस्तम्। किञ्च। अविद्याभ्रान्तं ब्रह्मैव जीव इति। यथा संक्षेपशारीरके। आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवलेति। कचिदविद्यावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति। कचिद् अविद्यायां प्रतिबिम्बितं चैतन्यं कचिद् अन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं, कचिद् अङ्गुल्यादिसम्पर्काच्चन्द्रादिद्वैताभासवदविद्यातो ब्रह्माप्यनेकवदाभासमानं द्वित्र्यादिसंख्यायोगि जीवपदवाच्यमिति। ततश्चाव्यवस्थादोषोऽपि। एते च सर्वेऽपि पक्षा विद्वन्मण्डने दूषिताः। मया च तट्टिप्पणे सम्यग्विवेचिता इति, नेह पुनर्दूष्यन्ते।

भास्कराचार्यास्तु—सौत्रोऽन्तःशब्द उपाध्यवच्छिन्नस्याऽनन्यभूतस्य वाचकः। तथाच यथा आकाशस्य पार्थिवाधिष्ठानावच्छिन्नं कर्णच्छिद्रं, यथा च वायोः पञ्चवृत्तिः प्राणो, यथा च मनसः कामाद्यो वृत्तयस्तथा ब्रह्मणो जीवः। स च ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नः। तस्याऽभिन्नत्वं स्वाभाविकं, भिन्नत्वमौपाधिकम्। निरवयवस्य ब्रह्मणोंऽशाङ्गीकारस्तु विस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतेरित्याहुः। तन्नांशत्वं तु युक्तं भिन्नाभिन्नत्वं च। श्रौतत्वात्। भिन्नत्वस्यौपाधिकत्वं त्वसङ्गतम्। श्रौतदृष्टान्तविरोधात्। पादोऽस्येति मन्त्रवर्णस्य च विरोधात्। मन्त्रवर्णसूत्राविरोधात्। श्रुतौ पुराणेषु च श्रोत्रेन्द्रियस्य दिग्देवताकत्वेनातिरिक्तस्यैव सिद्धत्वात् तस्य चाभासत्वादरेण दृष्टान्तस्याप्ययुक्तत्वात्। प्राणमनोदृष्टान्तयोरप्यश्रौतत्वेन श्रौतदृष्टान्तविरुद्धत्वेन चायुक्तत्वादिति।

भिक्षुस्तु—वास्तवमेवांशत्वं भेदाभेदश्रुतिभ्यामुपगम्य भेदाभेदावुभावपि स्वाभाविकौ मन्यते । तथाच यथा पितापुत्रयोरग्निविस्फुलिङ्गयोश्च विभागेनाभिव्यक्तिलक्षणः कार्यकारणभावस्तथा जीवब्रह्मणोरपीत्युपपद्यते । अभिव्यक्तिश्च स्वव्यापारारूढता । नच भेदाभेदौ विरुद्धौ कथमेकत्र सम्भवेतामिति शङ्क्यम् । अन्योन्याभावलक्षणस्य भेदस्याविभागलक्षणेनाभेदेनाविरोधाद् विभागाविभागरूपयोर्भेदाभेदयोः कालभेदेन व्यवहारपरमार्थभेदेनाविरोधाच्च । नचाऽयमभेदो गौण इति वाच्यम् । लवणं जलमभूत्, दुग्धं जलमभूत्, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, आप एवेदमग्र आसुः, वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्यादिलोकवेदयोः प्रयोगबाहुल्येन अविभागस्यापि मुख्याभेदत्वात् । भिदिर् विदारण इत्यनुशासनाच्च । परमात्मा जगद्रूपी सर्वसाक्षी निरञ्जनः । भिन्नाभिन्नस्वरूपेण स्थितोऽसौ परमेश्वर' इत्यादिस्मृतिशतादपि भेदाभेदयोर्विरोधोऽप्रामाणिक इति । ननु भवत्वेवं भेदाभेदयोरविरोधस्तथापि ब्रह्मणो निरवयवत्वाज्जीवस्य मुख्यं ब्रह्मांशत्वं न सम्भवतीतिचेन्न । अंशत्वं हि सजातीयत्वे सति कदाचिदविभक्तत्वमेव वाच्यम् । अन्यथा पुत्रचेतने पितृचेतनांशव्यवहारानुपपत्तेः । विभागश्च लक्षणान्यत्वम् । अभिव्यक्तधर्मभेद इति यावत् । ईदृशश्चांऽशो निरवयवस्यापि सम्भवतीत्यदोषः । यदि चावयवत्वमेवांशत्वमिष्यते तथापि सजातीयाविभक्तत्वगुणेनैव जीवेंऽशशब्दो गौणो युक्तो, न तु घटाकाशादिवत् प्रकारान्तरेण गौणः । भेदग्राहकश्रुत्यादिबलेनाग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तानामेवादर्त्तव्यत्वादिति चाह । एतमर्थं मोक्षधर्मीयैर्वैशम्पायनवाक्यैश्चोपष्टम्भयन् व्याससम्मतत्वमस्य दृढीचकार । तदस्माकमपि सम्मतमेव । एतावान् परं विशेषो यदस्मत्सिद्धान्ते श्रुतीनामेव मुख्यत्वात् तयैव विरुद्धधर्माश्रयत्वं कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथाकर्त्तुं समर्थत्वमद्भुतकर्मत्वं महामहिमशालित्वं च निश्चित्य ब्रह्मसामर्थ्येनैव भेदाऽभेदाविरोधोऽखण्डत्वं, सांशत्वमन्यच्च यदनुपपद्यमानं लौकिकप्रमाणैस्तत् सर्वं समर्थ्यते । अनेन तु युक्तिभिः समर्थ्येत इति ।

रामानुजाचार्यास्तु—ज्ञाऽज्ञौ द्वावजावीशानीशावित्यादिश्रुतेरत्यन्तभिन्न इति माध्वमतम्, उत परमेव ब्रह्माविद्यया भ्रान्तं जीवः, तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतेरिति शाङ्करमतम्, अथवा ब्रह्मै-

धानाद्युपाध्यवच्छिन्नं जीवः, तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः, उपाधिश्च सत्य इति भास्करं मतं चोपन्यस्य स्रष्टृत्वसृज्यत्वनियन्तृत्वनियम्यत्वादिरूपादुभयथाव्यपदेशात् तत्त्वमस्यादावभेदेन व्यपदेशाच्च जीवो ब्रह्मणोंऽशः । नच भेदव्यपदेशानां प्रसिद्धार्थत्वेनान्यथासिद्धत्वं शङ्क्यम् । ब्रह्मसृज्यत्वतन्नियम्यत्वतच्छरीरत्वादीनां प्रत्यक्षाद्यप्रसिद्धार्थानां कथनेन सिद्धस्य भेदस्यान्यथासिद्धताया वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव जगत्सृष्ट्यादिवादिनीनामपि, न मिथ्यार्थोपदेशपरत्वमपीत्येवं पूर्वं दूषितमपि शाङ्करं भास्करं च मतं सङ्क्षेपेण दूषयित्वा, ततः, प्रकाशादिवन्नैवं पर इति सूत्रे प्रकाशादिवज्जीवः परमात्मनोंऽशः । यथा भास्वतोऽग्न्यादेर्भास्वरूपः प्रकाशोंऽशो भवति । यथा गवाश्वादीनां गोत्वादिविशिष्टानां गोत्वादिकं विशेषणमंशः । यथा वा देहिनो देवमनुष्यादेर्देहोंऽशस्तद्वत् । अंशत्वं चैकवस्त्वेकदेशत्वम् । अतो विशिष्टस्यैकस्य वस्तुनो विशेषणमंश एव । तथाच विवेचका विशिष्टे वस्तुनि विशेषणांऽशोऽयं विशेष्यांऽशोऽयमिति व्यपदिशन्ति । विशेषणविशेष्ययोरशांशित्वेऽपि स्वभाववैलक्षण्यं दृश्यते, एवं जीवपरयोर्विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वं स्वभावभेदश्चोपपद्यते । तदिदमुच्यते । नैवं पर इति । एवञ्च जीवपरयोर्विशेषणविशेष्यत्वकृतं स्वभाववैलक्षण्यमादाय भेदनिर्देशाः प्रवर्त्तन्ते । अभेदनिर्देशास्तु पृथक्स्थित्यनर्हविशेषणानां विशेष्यपर्यन्तत्वमादाय मुख्यत्वेनोपपद्यन्त इति व्याचक्रुः ।

शैवस्तु— मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्, अस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जगदितिश्वेताश्वतरश्रुतिमुपन्यस्य प्रकृतिविशिष्टस्य ब्रह्मणोंऽशो जीव इत्याह । अंशत्वं च पूर्ववद् आह । अत्रापि सिद्धान्तादियान् भेदः । एतैर्विशेषणविशेष्ययोर्भेदस्तयोः स्वभावभेदश्च नैसर्गिक एवाङ्गीक्रियते । सिद्धान्ते तु प्रजायेयेतीच्छाहेतुकः । नैसर्गिकपक्षेऽपि विरुद्धधर्माधारत्वात् सामर्थ्यादेव नैकत्वादिविरोध इति शुद्धाद्वैतं निरवद्यम् । अतो ये वादा यानि च दर्शनानि तानि सर्वाण्येतदेकदेशावलम्बीनीति बोध्यम् ।

माध्वास्तु—अंशान् द्विविधान् वदन्ति । केचिदभिन्नाः करचरणादिवत्, केचिद्भिन्नाः पुत्रादिवत् । तत्राद्या मत्स्याद्यवताराः । द्वितीया जीवाः ।

वनमालिदासस्तु—तद्भिन्नत्वे सति तत्सदृशत्वमंशत्वम् । यथा चन्द्रमण्डलाच्छुतांशो गुरुमण्डल इति भिन्नांशस्वरूपमाह ।

तेन प्राचीनमाध्वमते राश्येकदेशत्वमंशत्वं फलति । वनमालिमते तु सादृश्यादल्पत्वबोधनार्थत्वादौपचारिकमंशत्वं फलति । प्रकाशादिवन्नैवं पर इति सूत्रव्याख्याने च, यथा तेजोंऽशयोः कालाग्निखद्योतयोर्जलांशयोरमृतसमुद्रसूत्रयोः पृथिव्यंशयोर्मेरुपुरीषयोस्तत्तदंशत्वाविशेषेऽपि यथा नैकप्रकारता, किन्तु सदसत्तया विवेकस्तथा मत्स्यादीनां स्वरूपांशानां भिन्नांशानां जीवानां च । एवञ्चांशतुल्येऽपि कालाग्नितेजसोरभिमानिदेवतैक्यं खद्योते चाभिमानिभेद इति तत्कृतं वैलक्षण्यमित्याहुः ।

अत्रेदमवधेयम् । सूत्रे, नैवं पर इत्यनेन यत्प्रकारको जीवस्तत्प्रकारकत्वं परस्मिन्निषिध्यते प्रकाशादिदृष्टान्तेन । भवद्भिस्तु परस्वरूपविचारेण स्वरूपांशानां तथात्वं साध्यते । तत्तु सिद्धे परस्य तथात्वे अर्थादेव सेत्स्यतीत्यपार्थः प्रयासः । परस्य निर्दोषत्वं तु न भवदुदितरीत्या सिद्ध्यति । तेजोजलभुवां कालाग्न्यमृतसमुद्रमेरूणामेवैकाभिमानित्वं नान्येषामित्येवं विभागस्य पुराणादिष्वदर्शनात् । पृथिव्याः सर्वसहात्वेन दोषसम्बन्धस्य सिद्धतया दृष्टान्तस्य विरुद्धत्वप्रसङ्गाच्च । तेषां स्वांशराश्यभिमानित्ववदीश्वरेऽपि जीवराश्यभिमानित्वप्रसङ्गाच्च । अनभिमानित्वे तु भिन्नत्वस्य भवद्भिरेवोपगतत्वादंशत्वस्यैवासम्भवः । अथ राशिवदंशित्वं विभाव्यते तदा तु तस्य साजात्यमात्रे पर्यवसानात् ततो भिन्नस्यैकदेशस्य दूषणे राशौ दूषणसंसर्गस्य लोकेऽप्यभावात् परिहारस्यैव वैयर्थ्यम् । एवं पितृपुत्रभावेऽपि, पुत्रे काणे पितरि तदभावात् परिहारवैयर्थ्यमेव । नच तद्बोधकश्रुत्याद्यनुपपत्तिः । अस्मद्रीत्यापि तदुपपत्तेः । किञ्चैवं नैमर्गिके भेदे अवान्तरसृष्ट्याविवादिसृष्टावपि पूर्वमीश्वरे जीवानां पिण्डीभाव एव वाच्यो, न त्वैक्यम् । तथा सति तेषां भिन्नत्वेन, बहु स्यां नामरूपे व्याकरवाणीत्याद्युक्तं स्वस्य बहुभवनं नामरूपव्याकर्तृत्वमुत्तमपुरुषप्रयोगश्चोपरुद्ध्येत । अभिमानित्वे जीवतौल्यं चापद्येतेति ।

प्रकृतमनुसरामः ॥ स्मृतौ सूत्रे चांशशब्द उक्तः, श्रुतौ च पादशब्दः । उभावप्यनेकार्थत्वात् सन्दिग्धौ । अंशशब्दस्तावदवयवे पुत्रे खण्डे

विशिष्टवस्त्वेकदेशे राश्येकदेशे च प्रसिद्धः । श्रुतौ तु पत्न्यामपि परंपरया, अर्द्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नीरिति । स आत्मानमेव द्वेधाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तदेतदर्द्धवृगलमिवेति तस्या अर्द्धत्वकथनादर्द्धशब्दस्य च कोशे पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेऽशक इत्यंशश्चविशेषे शक्तेः पादशब्दोऽप्यवयव एकदेशे च । अवयवे तु प्रसिद्धः । एकदेशे तु विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पाद इति । यद्यप्येतेषु यस्य कस्याप्यर्थस्य ग्रहणे लक्षणादोषसंसर्गो न भवति, तथापि श्रुतावूर्णनाभतन्त्वोरग्निविस्फुलिङ्गयोश्च दृष्टान्तकथनात् तदनुकूल एवांशांशिभावो ग्राह्यः । तथा सति खण्डावयवादिरूपस्तन्नित्यत्वादिबाधकश्रुत्यनुरोधादविकृतस्वरूप एवांशः सिद्ध्यति, न नित्याभिन्नः केवलविशेषणरूपो वा । प्रलयदशायामविभागेन पिण्डीभाव ऐक्ये वा श्लिष्टत्वेनैव सत्त्वात् तदालिङ्गितस्य ब्रह्मणः स्वस्मिन्नहमितरभिन्न इति प्रतीतेरर्थसिद्धत्वात् सृष्टिप्राक्काले बहु स्यामित्येकत्वबुद्धिपूर्वकस्य सङ्कल्पस्य पीडाप्रसङ्गात् । तस्या एकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वप्रसङ्गेन महोपप्लवप्रसङ्गाच्च । अस्मत्पक्षे तु मोक्षेऽपि चरण ऐक्यम् । चैद्ये च सात्त्वतपतेश्चरणं प्रविष्ट इत्यादिवाक्यात् । अतोऽशांशिभावः स्वामिसेवकभावो, यो यदंशः स तं भजेत्, नाऽरुद्रो रुद्रमर्चयेदित्यादिवाक्यान्यैक्यं चेति सर्वं प्राञ्जलमुपपद्यते । एवं जीवानामंशत्वे जीवस्वरूपविचारेण नानात्मवादो, भगवत्स्वरूपविचारेण चैकात्मवाद इत्यपि प्राञ्जलमेव सिद्ध्यति । हस्तपादादीनां परस्परभेदपुरुषाभेदयोर्लोकेऽपि दर्शनात् । एवञ्च मुक्तौ जीवानां भगवदैक्येऽपि तेषां तत्तदङ्गेष्वेव प्रवशाद्भेदसहिष्णुरेवाभेदः । भगवन्नियम्यता च प्राञ्जलैव । यथा हस्तादीनां तत्तन्नामकत्वं, तद्वज्जीवानामंशानां जीवनामकत्वमात्मनामकत्वं च निर्बाधम् । स्वगतद्वैतं तु न दोषाय । भेदसहिष्णोरेवाभेदस्य सिद्धान्तेऽङ्गीकारात् । अत एव श्रीवसुदेवभगवत्संवादेऽपि, आत्मा ह्येकः स्वयं ज्योतिरिति श्लोके नानात्वदृष्टेरौपाधिकत्वेन भ्रान्तत्वं निरूप्य स्वजीवस्वरूपयोर्विचारेणैकात्म्यं बोधयता भगवता, 'खं वायुर्ज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयम् । आविस्तारोऽल्पभूर्येको नानात्वं यात्यसावपी'ति श्लोके खादिपञ्चमहाभूतदृष्टान्तेनैकात्म्येऽपि नानात्वस्य वास्तवत्वमुपाधिव्यङ्ग्यत्वं च बोधितम् । अन्यथा पूर्वश्लोके एव नानात्वदृष्टे-

गुणोपाधित्वेन भ्रान्तत्वे बोधिते तत एव नानात्वस्य निवृत्तत्वात् खादिपञ्चमहाभूतदृष्टान्तेन नानात्वं न स्थापयेत् । केवलाकाशदृष्टान्तेनापि घटाकाशमहाकाशवदेकत्वस्यौपाधिकनानात्वस्य च सिद्धौ सांशानि भूतानि भूतान्तराणि न दृष्टान्तीकुर्यात् । अतोऽशत्वेन नानात्वस्य विद्यमानत्वात् परापरभावघटित एवैकात्म्यवादो भगवदभिमत इति सिद्ध्यति । तेन परममुक्तिदशायामैक्याभिव्यक्तावपि पुरुषस्य स्वाङ्गेष्विव भगवतो जीवेषु नियम्यता न विरुद्ध्यते । ननु परममुक्तेष्वैश्वर्यादिवत्त्वे सिद्धे नियम्यतया किं वा कार्यमिति शङ्क्यम् । स्वस्य मुक्तोपसृप्यत्वात् स्वसेवास्वप्राकट्येच्छायां स्वसेवार्थं स्वेन सह तत्प्राकट्यमित्यादि बोध्यम् । नचैवं सति नानात्वनिन्दाबोधकश्रुतिविरोधः शङ्क्यः । तत्र हि प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरित्युपक्रम्य सर्वाधिदैविकत्वं वदन्, नेह नानास्ति किञ्चनेति स्वरूपे नानात्वं निषेधति । तेन यथा जीवे प्राणादयो भिन्नाः स्वयं जीवस्तेभ्यो भिन्न इत्येवं नानात्वं, न तथा ब्रह्मणि, किन्तु सर्वाधिदैविकत्वात्, प्राणन्नेव प्राणो भवतीत्यादिश्रुत्युक्तं प्राणादिकार्यं स्वयं स्वरूपेणैव कुर्वन्नाना नेति नानात्वं निषिद्ध्य तादृशे यः प्राणादिनानात्वं पश्यति तस्य निन्दा क्रियते । तेन भ्रान्तप्रतिपन्ननानात्वस्य दर्शन एव निन्दापर्यवसानं, न तु कार्यभेदेन प्राप्ते तस्मिन् प्राणन्नेव प्राणो भवतीति श्रुत्यैव नानात्वस्याङ्गीकारात् । यथैकः पुरुषो पाचनपाठनादीनि नानाकार्याणि कुर्वन्नाना न भवतीति तद्वद् ब्रह्मापीत्यदोषात् । एतेनैव, न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्यादिवेत्युत्तरतापनीयोक्तं समर्थितं ज्ञेयम् । अशांशिभावेनैव नानाकार्यकरणेऽपि स्वरूपैक्यानपायात् । इदं च मत्कृतनृसिंहतापनीव्याख्यानादेवावगन्तव्यमिति नेह प्रपञ्च्यते । नच, यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति श्रुतिविरोधः । अत्र भेददर्शने दोषस्यानुक्तत्वात्, कुरुते इति पदेन तथा निश्चयात् । क्रियासाध्यस्य तस्य भेदस्योपमानादिकरणे एव सम्भवात् । तस्मादयमेव पक्षो निर्दुष्ट इति ॥ ५३ ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ।॥) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेज़ीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०

पातञ्जलदर्शनम्।श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति स०	१	०
व्याकरणमिताक्षरा। श्रीमदन्नंभट्टप्रणीता खण्डानि ७	७	०
रसमञ्जरी। व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३	३	०
भेदधिक्कारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्रमपराक्रमसहितः खण्डे २	२	०
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख०	१०	०
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्भिर्विरचिता खण्डे २	२	०
दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डानि ३	३	०
श्रीमदणुभाष्यम्। श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम्। गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्यव्याख्या समेतम् खण्डानि ८	८	०
तत्त्वशेखरः। श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः। तथा–तत्त्वत्रयचुलुकसंग्रहः। कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः।	१	०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी
चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

